

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Xəlilov Rəsul İslam oğlu

**“Milli sığorta bazarında sahibkarlıq risklərinin sığortalanması perspektivləri”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403/Maliyyə

İxtisaslaşma Sığorta işinin təşkili

Elmi rəhbər:

i.e.d.,professor.Xudiyev.N.N

Magistr proqramının rəhbəri:

i.ü.f.d., b/m MƏMMƏDOVA G.Q

Kafedra müdiri

i.e.d.,prof.ƏLƏKBƏROV Ə.Ə.

BAKİ - 2018

Mövzu: Milli sığorta bazarında sahibkarlıq risklərinin sığortalanması perspektivləri.

Giriş.....	3
I FƏSİL Sahibkarlıq fəaliyyətində risklər və onların idarə edilməsi.....	9
1.1 Sahibkarlıq fəaliyyətində risklər və onların təsnifatı.....	9
1.2 Sahibkarlıq risklərinin sığortalanmasının hüquqi əsasları.....	16
1.3 Sahibkarlıq risklərinin minimumlaşdırılmasında sığortanın rolu.....	21
II FƏSİL Sahibkarlıq risklərinin sığortalanması xüsusiyyətləri və onların qiymətləndirilməsi.....	32
2.1 İnvestisiya risklərinin sığortalanması.....	32
2.2 Sahibkarların sığortalanmasında istehsal risklərinin sığortalanması.....	38
2.3 Sahibkarların digər müqavilə risklərinin sığortalanması xüsusiyyətləri (lizinq riski, borclu tərəfindən kreditin qaytarılmaması riski və s.).....	51
III FƏSİL Sahibkarlıq risklərinin sığortalanması perspektivləri.....	57
3.1 Sahibkarlıq risklərinin sığortalanması üzrə xarici təcrübə və onun milli sığorta bazarında tətbiqi imkanları.....	57
3.2 Azərbaycanda sahibkarlıq risklərinin sığortalanmasının prioritet istiqamətləri.....	64
Nəticə.....	72
Ədəbiyyat siyahısı.....	76
PE3IOME	
SUMMARY	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ölkəmizin artan maliyyə imkanları, dövlət büdcəsinin daxil olan valyuta ehtiyatları hesabına genişlənməsi ilə cəmiyyətin müxtəlif sahələrində əldə edilmiş nailiyyətlər ölkədə sahibkarlıq və kommersiya fəaliyyətinin də inkişafına əlverişli zəmin yaratmaqla iqtisadi inkişafı şərtləndirən vacib faktora çevrilmişdir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı məhz dövlətin maliyyə imkanlarının daha da artmasında mühüm rol oynadığından bu sahə daim dövlətin nəzarəti və diqqəti altındadır. Dövlət tərəfindən sahibkarlığın inkişafı sahəsində tənzimləmə mexanizminin effektiv surətdə həyata keçirilməsi, vergi, gömrük sahəsində islahatların aparılması, biznes kreditlərinin sərfəli şərtlərlə verilməsi bu gün iqtisadiyyatda prioritet istiqamətlərdəndir. Bunlarla yanaşı sahibkarların bazarın, eləcə də xarici aləmin qeyri-müəyyən, təsadüfi mənfi hadisələrindən müdafiə edilməsi məsələsi də bu baxımdan xüsusi aktuallıq kəsb edir. Sahibkarlıq subyektlərinin mümkün risklərdən qorunmasında ilk növbədə milli sığorta bazarının böyük əhəmiyyəti vardır.

Müasir iqtisadiyyatın davamlı inkişafının əsas amillərindən biri əlbəttə ki, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə müşayiət olunan risklərin nəticələrinin mümkün azaldılmasıdır. XX əsrin sonlarında baş verən siyasi hadisələr, XXI əsrin ilk on illiyi ərzində global maliyyə böhranları müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili və iqtisadi təminatı ilə bağlı yanaşmalarda dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İnkişaf etmiş ölkələrdə artıq uzun müddətdir mövcud olmasına baxmayaraq ölkəmizdə bazar münasibətləri yenidən qurulmaqda olan bir prosesdir. Bununla yanaşı, sahibkarlıq fəaliyyətinin bir tərəfdən iqtisadi mühitdə dəyişkənlik şəraitində, digər tərəfdən, qanunvericilik bazasında mütərəqqi dəyişiklik şəraitində həyata keçirildiyi aydın olur.

İqtisadi fəaliyyətin gedişində yaranan zərərlərin ödənilməsi üçün xərclərin maliyyələşdirilməsi mexanizminin yaradılması və bunun nəticəsi olaraq, bu və ya digər zərərin ödənilməsi ilə bağlı mexanizmin yaradılmasında əsas məqsəd şübhəsiz ki, risk xarakterli fəaliyyətlərin nəticələrinin minimallaşdırılmasıdır. Hər hansı bir

sahibkarlıq subyektinin üzləşdiyi itkilərin ödənilməsi üçün xərclərin miqyasının artması ilə bu minimallaşmanın əhəmiyyəti artır. Ənənəvi olaraq, sığorta bu cür zərərləri kompensasiya etmək üçün effektivdir və bu səbəbdən mühüm maliyyə mexanizmidir. Hüquqi şəxslərin mülkiyyət hüquqlarının sığortalanması üçün tələbat prizmasından sığortanın rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dünyada bazar iqtisadiyyatının kommersiya sığortası orbitinə yayılması sayəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi ilə bağlı daha geniş risklər əhatə olunmaqdadır.

Sahibkarlıq riskləri arasında, hər hansı bir istehsal prosesində pul vəsaitlərinin və digər resursların investisiya riskləri, istifadənin dayandırılması və ya istehsalda kəsilmə halları səbəbindən mümkün mənfəət itkisi riskləri, innovativ risklər, yeni yeni avadanlıq və texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqədar meydana çıxan risklər, eləcə də sığortalı tərəfin qarşı tərəflərinin öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi ilə bağlı obyektiv risklər xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu tip sığorta növlərinin nəzəri baxımdan əhəmiyyətinə baxmayaraq, mövcud sığorta şirkətlərinin təcrübəsi göstərir ki, sığortaçılar sahibkarlıq risklərinin sığorta edilməsi məsələsinə olduqca ehtiyatlı yanaşırlar. Dissertasiya işində bu məsələnin səbəbləri araşdırılmışdır.

Sığortanın, xüsusilə sahibkarlıq risklərinin sığortasının hüquqi təbiətinin müəyyən edilməsi, onun sahibkarlıq münasibətlərinin sistemindəki yerinin öyrənilməsi və nəticədə sahibkarlıq risklərini minimuma endirmək mexanizmlərinin müəyyən edilməsi müasir sığorta elmində vacib əhəmiyyətə malikdir. Sahibkarlıq risklərinin sığorta edilməsi sahəsində təkmilləşdirmə işlərinin aparılması sahibkarlıq riskinin məzmununu hüquqi cəhətdən bir fenomen olaraq ortaya çıxaran müasir tədqiqatların əsas məqsədi kimi çıxış etməkdədir. İqtisadi subyektlərin mənafeələrinin sığortalanmasının əsas prinsiplərini əks etdirən hüquqi çərçivənin analiz edilməsi bu baxımdan xüsusilə aktualdır.

Ölkəmizdə yenicə inkişaf yoluna qədəm qoymuş sığorta bazarında sahibkarlıq risklərinin sığortalanması praktikasını inkişaf etməsə də bu istiqamətdə həm sığorta bazarı iştirakçıları, həm sahibkarlar, həm də dövlətin maraqlı olması bu sahədə ətraflı

tədqiqatın aparılması, beynəlxalq təcrübənin nəzərdən keçirilməsini xüsusilə aktual edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Sahibkarlıq fəaliyyətində risklərin sığortalanması məsələləri, bu istiqamətdə sığorta işinin təşkili, sığorta təşkilatlarının sahibkarlıq risklərinin sığorta olunması sahəsində fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması problemləri bir çox yerli və xarici iqtisadçılar tərəfindən geniş və əhatəli araşdırılmış, tədqiq edilmişdir.

Sahibkarlıq risklərinin mahiyyəti, onun sığorta edilməsinin nəzəri əsaslarının müəyyən edilməsi İ. Şumpeter, A. Marşal, A. Piqou, C. Mill, N.U. Senior və digər alimlərin əsərləri ilə bağlıdır.

Sığorta işində sahibkarlıq risklərinin sığortalanması fəaliyyətinin araşdırılması istiqamətində B.A.Xankişiyev, N.N. Xudiyev, A.Ə.Kərimov və başqalarının tədqiqatları da böyük elmi və praktik maraq doğurur və dissertasiyanın hazırlanması prosesində onlardan geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Milli sığorta bazarında sahibkarlıq risklərinin sığortalanması imkanlarına nəzər yetirmək, bundan irəli gələrək mövcud meylləri müəyyən etmək, eləcə də ölkəmizin bu istiqamətdə siyasətinin təhlil edilməsi və beynəlxalq təcrübədən çıxış etməklə ölkəmizdə sığorta bazarının mövcud sahədə inkişaf istiqamətlərini təhlil etmək tədqiqatın əsas məqsədidir.

Dissertasiya işinin məqsədinə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- sahibkarlıq risklərinin sığortası işinin bir iqtisadi kateqoriya kimi mahiyyətini, məzmununu, zəruriliyini araşdırmaq;
- sahibkarlıq risklərinin sığorta edilməsi işinə hüquqi çərçivədə nəzərdən keçirmək;
- sahibkarlıq risklərinin sığorta edilməsi sahəsində əsas beynəlxalq tendensiyaları müəyyən etmək;
- müasir dövrdə sığorta işində investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin məqsəd, vəzifə və xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;

- sahibkarlıq subyektlərinin müxtəlif iqtisadi fəaliyyətlər üzrə risklərinin sığorta edilməsi xüsusiyyətlərini tədqiq etmək;
- müasir dövrdə sığorta təşkilatlarının sahibkarlıq risklərinin sığorta edilməsi işinin effektiv təşkil edilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək;
- Azərbaycanda sığorta bazarının müvafiq istiqamətdə inkişaf perspektivlərini müəyyən etmək.

Tədqiqatın predmeti və obyektı: Milli sığorta bazarında sahibkarlıq fəaliyyətində əsas risklər, onların sığortalanması şərtləri, qaydaları, sığorta bazarının imkanları tədqiqatın predmeti olaraq götürülmüşdür.

Dissertasiya işinin obyektini bilavasitə sahibkarlıq risklərinin sığorta edilməsi fəaliyyəti təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları: Dissertasiyanın yazılması prosesində sığorta bazarının sahibkarlığa münasibətdə mövqeyi, inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı sənədlərin, informasiya mənbələrinin, elmi-nəzəri yanaşmaların analizi metodlarından, əsas anlayış və terminoloji sistemin, beynəlxalq iqtisadi əhəmiyyətli sənədlərin müqayisəli, empirik təhlilindən, həmçinin, təcrübə əhəmiyyətə malik biliklərin tətbiqinin analizi metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın mərhələləri olaraq aşağıdakılar müəyyən edilmişdir:

- İlk olaraq tədqiqat predmetinin nəzəri əsasları öyrənilmişdir. Bu mərhələdə sahibkarlıq subyektlərinin mövcud risklərdən sığortalanmasını şərtləndirən amillərə, onun iqtisadi proseslərə təsir etməsinə müasir elmi, fəlsəfi yanaşmalar nəzəri baxımdan təhlil edilmişdir ki, bu da tədqiqatın məqsədlərinin həyata keçirilməsində açar rolunu oynayır. Burada sistemləşdirmə, qruplaşdırma, müqayisə etmə metodlarından istifadə edilmişdir.
- İkinci mərhələdə əldə edilmiş nəzəri və empirik məlumatların sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsindən çıxış edərək milli səviyyədə sığorta bazarının sahibkarlıq fəaliyyətinin sığortalanması istiqamətində inkişaf tendensiyasının təhlili həyata keçirilmişdir. Bu mərhələdə təhlil və tərkib, induksiya və deduksiya kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

- Üçüncü mərhələdə əldə edilmiş təhlil materiallarının ümumiləşdirilməsi və analizi yolu ilə mövcud sahədə modelləşdirmə metodları və proqram yanaşması tətbiq edilmişdir. Məhz bunun nəticəsi olaraq tədqiq edilən sahədə inkişaf meyillərinin sistemləşdirilməsi və iqtisadi proseslərə təsir imkanlarının proqnozlaşdırılması aparılmış, proqram yanaşmanın məntiqi və struktur quruluşu, reallaşdırma prosesinin şərtləri və meyarları müəyyən edilmişdir.
- Nəticədə isə tədqiqat məqsədlərinə uyğun olaraq təkliflər formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatın informasiya mənbəyi: Dissertasiyanın yazılması prosesində mövcud sahədə aparıcı alimlərin nəzəri fikirlərindən, Azərbaycanın müvafiq sahədə qanunvericilik aktlarından, yerli və xarici rəsmi statistik məlumatlardan geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat nəticəsində mövcud sahədə beynəlxalq tendensiyalar araşdırılmışdır ki, bu da ölkəmiz üçün onun tətbiqi imkanlarını nəzərdən keçirməyə imkan verir. Azərbaycanın milli sığorta bazarında sahibkarlıq fəaliyyətinin sığortalanması yolunda yarana biləcək konkret problemlər müəyyən edilmiş və beynəlxalq təcrübədən çıxış edərək onların həlli məsələlərinə diqqət yönəldilmişdir.

Tədqiqat prosesində dissertasiya işinin elmi yeniliyini xarakterizə edən aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

- iqtisadi kateqoriya olaraq sahibkarlıq risklərinin sığortalanmasının mahiyyəti, məzmunu açıqlanmış, əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir;
- sahibkarlıq risklərinin sığortalanması sahəsində qanunvericiliyin imkanları müəyyən edilmiş;
- sahibkarlıq risklərinin sığortalanması üzrə beynəlxalq təcrübə və onun tətbiqi imkanları nəzərdən keçirilmiş;
- sahibkarlıq risklərinin sığortalanmasının müasir vəziyyəti araşdırılmış və əsas problemləri göstərilmişdir;
- milli sığorta bazarında sahibkarlıq risklərinin sığortalanmasının perspektivləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Dissertasiyada tədqiqat obyektı ətraflı araşdırılmışdır və bu araşdırmalardan müəssisə, təşkilat, müxtəlif qurumların işində tətbiq edilməsi nəzərdən keçirilə bilər.

Tədqiqat işinin strukturu: Dissertasiya 3 fəsil, 8 paragraf, 77 səhifədən ibarətdir. İşin yazılması zamanı 48 adda xarici və yerli ədəbiyyatdan, internet resurslardan, statistik məcmuələrdən istifadə edilmişdir.

İFƏSİL. Sahibkarlıq fəaliyyətində risklər və onların idarə edilməsi

1.1 Sahibkarlıq fəaliyyətində risklər və onların təsnifatı

Sahibkarlıq fəaliyyətində risk sahibkarlıq firmasına aid olan xarici mühitin qeyri-müəyyənliyindən irəli gələn obyektiv bir təməldir. Xarici mühit firmanın fəaliyyət göstərdiyi obyektiv iqtisadi, sosial və siyasi şəraiti özündə birləşdirir və onun dinamikasına uyğunlaşmağa məcburdur. Vəziyyətin qeyri-müəyyənliyi tez-tez dəyişən faktorlara, qarşı tərəflərə və davranışı həmişə dəqiqliklə proqnozlaşdırma bilməyən şəxslərdən asılıdır. Məqsədlərin, meyarların və onların qiymətləndirilməsi göstəricilərində dəqiqliyin və aydınlığın olmaması (sosial ehtiyacların və istehlak tələbinin dəyişməsi, texniki və texnoloji yeniliklərin yaranması, bazarda dəyişikliklər, gözlənilməz təbii hadisələr) də bu prosesə əsaslı təsir göstərir. Sahibkarlıq fəaliyyətində risklərin olması əslində, iqtisadi azadlığın arxa hissəsidir, bir növ bunun əvəzidir. Bir sahibkarın azadlığı eyni zamanda digər sahibkarların azadlığı ilə müşayiət olunur, buna görə də bazar münasibətləri inkişaf etdikcə qeyri-müəyyənlik və sahibkarlıq riski artacaqdır. Sahibkarlıq fəaliyyətində gələcəyin qeyri-müəyyənliyini aradan qaldırmaq mümkün deyildir, çünki bu obyektiv həqiqətin elementi olaraq çıxış edir. Risk sahibkarlığa xas olan göstəricidir və onun iqtisadi həyatının ayrılmaz bir hissəsidir. Sahibkarlıq riskinin obyektiv tərəfinə daha çox diqqət yetirsək də bu iqtisadiyyatdakı real proseslərlə bağlıdır. Sahibkarlıq risklərinin obyektivliyi uzunmüddətli dövrdə sahibkarların fəaliyyətindən asılı olmayan amillərin olması ilə bağlıdır.

Sahibkarlıq riski malların və xidmətlərin istehsalına, onların satışına aid hər hansı bir sahibkarlıq fəaliyyətində, əmtəə-pul və maliyyə əməliyyatları, eləcə də elmi-texniki layihələrin həyata keçirilməsi nəticəsində yaranan riskdir. Sahibkarlıq risklərinin təsnifatının mürəkkəbliyi onların müxtəlifliyindən irəli gəlir. Sahibkarlıq riskləri ilə sahibkarlar həm cari, həm də uzunmüddətli vəzifələrin həlli ilə üzləşirlər. Bəzi sahibkarlıq fəaliyyəti növləri üçün xüsusi risk növləri mövcuddur, istisnasız

olaraq bütün işgüzar təşkilatların məruz qaldığı müəyyən risk növləri var: məsələn, bank riskləri sığorta fəaliyyətində olan risklərdən fərqlənir və sonuncu isə istehsalat fəaliyyətində olan risklərdən fərqlənir.

Sahibkarlıq problemlərinə həsr olunmuş iqtisadi ədəbiyyatda müəssisənin risklərinin təsnifləşdirilməsinin vahid bir sistemi yoxdur. Sahibkarlıq risklərinin təsnifatına bir çox yanaşmalar var. Xüsusilə önə çəkilən iki növ risk İ. Şumpeter tərəfindən irəli sürülən sahibkarlıq riskinin təsnifatıdır:

- istehsalın mümkün texniki çatışmazlığı ilə əlaqəli risk, bu həmçinin təbii fəlakətlər nəticəsində əldə edilmiş dəyərlərin itməsi riskini də əhatə edir;
- kommersiya uğurunun olmaması ilə bağlı risk [32,s.57].

Sahibkarlıq riskinin klassik nəzəriyyəsi (nümayəndələri C. Mill, N.U. Senior) seçilmiş həll nəticəsində meydana gələ biləcək zərərlərin riyazi gözləməsi ilə riskləri müəyyənləşdirir. Bu zaman risk bu qərarın həyata keçirilməsindən yaranan zərərdən başqa bir şey deyildir [33,s.129-130].

Sahibkarlıq riskinin neoklassik nəzəriyyəsinə (nümayəndələri A. Marşal, A. Piqou) əsasən sahibkar qeyri-müəyyən bir vəziyyətdə fəaliyyət göstərir və sahibkarlıq mənfəəti təsadüfi bir dəyişikliyə əsaslanır. Sahibkarlıq fəaliyyətində aşağıdakı meyarlara əməl olunur: gözlənilən mənfəətin həcmi və mümkün dəyişikliklərin miqyası. Sahibkarlıq riskinin neoklasik nəzəriyyəsinə əsasən, eyni məbləğdə potensial mənfəətə sahib olmağı planlaşdıran sahibkar daha aşağı səviyyəli risk ilə bağlı bir variant seçir. Beləliklə, neoklasik risk nəzəriyyəsinin nümayəndələri qumar oyunları, lotereyaların yararsız olduğunu düşünən "risk əleyhdarları"nın düzgün mövqedə olduğunu əsaslandırıdılar.

Sahibkarlıq riskinin Keynes nəzəriyyəsi (C. Keynes) sahibkarların daha çox gözlənilən mənfəət qazanmaq üçün böyük bir risk alması tendensiyasına diqqət çəkmişdir. Keynes nəzəriyyəsi faktiki gəlirin gözləniləndən mümkün olan bir kənarlığını, habelə iqtisadi həyatda nəzərə alınmalı olan üç əsas risk növünü əhatə etmək üçün "risk xərclərini" tətbiq etmək zəruriliyini əsaslandırdı. Risklərin təsnifatı ilk dəfə J. Keynsin əsərlərində təqdim edilmişdir. Onun fikrincə, malların dəyəri

avadanlıqların aşınma və korlanması, bazar şərtlərində və qiymətlərində dəyişikliklər, habelə qəza və fəlakətlər nəticəsində məhv edilməsi ilə bağlı xərcləri daxil etməlidir. Keynes bu xərcləri faktiki gəlirdə gözlənilən dəyərdən kənarlaşmaları ödəmək üçün zəruri olan risk xərcləri adlandırmışdır. O, bu məsələyə üç əsas risk növünü müəyyən edən sahibkar gözü ilə yanaşmışdır:

- Biznes riski investisiya üzrə gözlənilən gəlir əldə etmək üçün qeyri-müəyyənlikdir. Bu cür risk pulu dövriyyəyə daxil edən sahibkarın həqiqətən fayda əldə edə biləcəyindən şübhələnməsi ilə müşayiət olunur;

- "Borc verən" riski - kreditin ödənilməməsi riski (kreditin geri qaytarılmasından yayınma) və kredit riskidir (girovun çatışmazlığı). Kredit əməliyyatları tətbiq olunduğu yerdə baş verir və qəsdən iflas zamanı və ya borclu tərəfindən öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməsindən qaçmaq cəhdləri ilə bağlı təminatın etibarlılığı barədə şübhə ilə bağlıdır. Şübhə, gözlənilən gəlirin hesablanması əsaslandırılmadığı halda, borcalanın məcburi iflas etdiyi hallarda kreditin təmin olunmasına kifayət qədər səbəb ola bilər;

- Pul vahidinin dəyərinin dəyişməsi riski - milli valyutanın məzənnəsinin dəyişməsi (bazar riski, ya da inflyasiya riski) nəticəsində vəsaitin itirilmə ehtimalı. Bu, pul vahidinin dəyərinin azalması ilə əlaqələndirilir və pul kreditinin həmişə real mülkiyyətdən daha az etibarlı olduğunu düşünməyə imkan verir. Bununla yanaşı, inflyasiya pul vəsaitlərinin (xüsusən də uzun müddətli) sərmayələrinə mənfi təsir göstərir və borcluları kreditorlarla müqayisədə imtiyazlı mövqedə qoyur.[19,s.127]

Sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti ilə bağlı risk kateqoriyasına əsas yanaşma F. Nait tərəfindən "Risk, qeyri-müəyyənlik və mənfəət" əsərində təqdim edilmişdir. Nait iki növ kommersiya risklərini fərqləndirir: obyektiv ehtimalı hesablanabilən və sığortalana bilən risklər (bu risklər mənfəətdən çıxarılan istehsal xərclərinin bir hissəsi olur); və obyektiv ehtimalı hesablanmayan və sahibkarların müəyyən gəlirlərinin mövcudluğu ilə izah edilən sahibkarlıq riskləri [31,s.27-29]. F.Naitin fikrincə, indiki dövrdə həyata keçirilmiş fəaliyyət nəticəsində gələcəkdə baş verəcək itki, yaxud mənfəətin kəmiyyət və ya keyfiyyət göstəriciləri üzrə hesablama

aparmaq mümkündürsə, bu qeyri-müəyyənlik sahibkarın fəaliyyətində risk kimi qəbul edilə bilər və bu səbəbdən sahibkarlıq riskinin sığortalanmaq imkanı vardır.

Sahibkarlar fəaliyyəti zamanı meydana çıxan yer və vaxt baxımından, onların səviyyəsinə təsir göstərən xarici və daxili amillər baxımından fərqlənən müxtəlif təhlükəli risk növləri ilə rastlaşmaqla yanaşı onların təhlili və təsviri metodlarını tətbiq etməyi qarşıya məqsəd qoyurlar.

Sahibkarlıq risklərinin təsnifatı risklərin alt çoxluğunu daha ümumi anlayışlara birləşdirməyə imkan verən bəzi xüsusiyyətlərə və meyarlara əsasən bir çox sahibkarlıq risklərinin sistemləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Baş vermə zamanı baxımından sahibkarlıq fəaliyyətində risklər retrospektiv, cari və perspektivli risklərə ayrılır. Retrospektiv risklərin təhlili, onların təbiəti və azaldılması metodları mövcud və gələcək riskləri daha dəqiq şəkildə proqnozlaşdırmaq imkanı verir.

Sahibkarlıq fəaliyyətində risklər baş vermə faktoruna görə 2 növə ayrılır:

- Siyasi risklər - biznes fəaliyyətinə təsir edən siyasi mühitdə (sərhədlərin bağlanması, malların ixracının qadağan olunması, ölkənin ərazisində hərbi əməliyyatlar və s.) dəyişikliklərdən yaranan risklərdir.
- İqtisadi (kommersiya) risklər müəssisənin iqtisadiyyatında və ya ölkənin iqtisadiyyatında əlverişsiz dəyişikliklərdən yaranan risklərdir. Xüsusi risklərin cəmləndiyi ən ümumi iqtisadi risk bazar vəziyyəti, balanssız likvidlik (ödəmə öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirə bilməməsi), idarəetmə səviyyəsində dəyişikliklər və s. dəyişikliklərdir.

Xarakterinə görə sahibkarlıq riskləri aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- Xarici risklər - müəssisənin fəaliyyəti ilə əlaqəli olmayan və ya onun əlaqəli auditoriyası ilə (müəyyən müəssisənin fəaliyyətində potensial və (və ya) real marağı olan sosial qruplar, hüquqi şəxslər və (və ya) fərdlər) birbaşa əlaqəsi olmayan riskləri əhatə edir. Xarici risklərin səviyyəsinə çoxlu miqdarda - siyasi, iqtisadi, demoqrafik, sosial, coğrafi və s. amillər təsir göstərir.
- Daxili risklər müəssisənin özünün və onun əlaqəli auditoriyasının fəaliyyətindən

yaranan riskləri əhatə edir. Onların səviyyəsinə şirkət rəhbərliyinin iş fəaliyyəti, optimal marketing strategiyasının seçilməsi, siyasət və taktika və digər amillər: istehsal potensialı, texniki təchizat, ixtisas səviyyəsi, əmək məhsuldarlığı səviyyəsi, təhlükəsizlik standartları təsir edir.

Nəticələrin xarakterinə görə sahibkarlıq fəaliyyətində risklər aşağıdakılara ayrılır:

- Xalis sahibkarlıq riskləri (bəzən də sadə və ya statik risk adlandırılır) demək olar ki, həmişə biznes fəaliyyətində itki daşıyırlar. Bu risklərin səbəbləri təbii fəlakətlər, müharibələr, qəzalar, cinayət əməlləri, təşkilatın qeyri-mümkün olması və sair ola bilər.
- Spekulyativ sahibkarlıq riskləri (bəzən də dinamik kommersiya xarakteri olan risk adlandırılır) gözlənilən nəticə ilə əlaqədar olaraq sahibkar üçün həm zərər, həm də əlavə mənfəət əldə edə biləcəyi ilə xarakterizə olunur. Bu risklərin səbəbləri bazar şəraitində dəyişikliklər, valyuta məzənnələrinin dəyişməsi, vergi qanunvericiliyində dəyişikliklər və s. ola bilər.

Baş vermə sahələrinə əsasən fəaliyyət göstərmiş sahələr üzrə sahibkarlıq risklərinin təsnifatı daha geniş qrupları əhatə edir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin sahələrinə uyğun olaraq, onlar adətən: istehsal, kommersiya, maliyyə və sığorta riskləri olaraq təsnif edilir.

Sahibkarların istehsal riski şirkətin ətraf mühitin təsirləri nəticəsində malların, məhsulların, xidmətlərin istehsalı, digər istehsal fəaliyyətləri planları və öhdəlikləri yerinə yetirməməsi, habelə yeni avadanlıq və texnologiyaların, sabit və dövriyyə aktivlərinin, xammalın, iş saatının qeyri-düzgün istifadə edilməsi nəticəsində meydana çıxır. İstehsal risklərinin ortaya çıxması üçün ən vacib səbəblər arasında: təxmini istehsal həcmələrinin azaldılması, maddi və / və ya digər xərclərin artması, yüksək vergilərin və ayırmaların ödənilməsi, aşağı təchizat intizamı, avadanlıqlara ziyanı qeyd etmək olar.

Ticarət riski sahibkar tərəfindən istehsal olunan və ya alınmış mal və xidmətlərin satış prosesində yaranmış sahibkarlıq riskidir. Ticarət riskinin səbəbləri aşağıdakılardır: bazar şəraitində və ya digər hallarda dəyişikliklər nəticəsində satış

həcmnin azalması, malların alınması qiymətinin artması, dövriyyə prosesində malların itirilməsi, dövriyyə xərclərinin artması və s.

Maliyyə riski şirkətin maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməməsi ehtimalı ilə bağlıdır. Maliyyə riskinin əsas səbəbləri aşağıdakılardır: valyuta məzənnələrinin dəyişməsi, ödənişlərin yerinə yetirilməməsi səbəbindən investisiya və maliyyə portfelinin amortizasiyası.

Sığorta riski sığorta şərtlərində nəzərdə tutulan hadisələrin baş vermə riski, bunun nəticəsində sığortaçının sığorta ödənişini (sığorta məbləği) ödəməyi öhdəliyidir. Riskin nəticəsi sığorta müqaviləsinin bağlanmasından əvvəlki mərhələdə və sonrakı mərhələlərdə - təkrarsığorta, sığorta ehtiyatlarının formalaşması və s. kimi düzgün olmayan sığorta fəaliyyəti nəticəsində yaranan zərərlərdir. Sığorta riskinin əsas səbəbləri aşağıdakılardır: sığorta tariflərinin düzgün müəyyən edilməməsi, həmçinin, sığortalıların qumar (qəsdən sığorta hadisəsi yaratmaq) metodologiyası.

İstehsalat fəaliyyəti ilə bağlı sahibkarlıq risklərinin təsnifatını aparsaq aşağıdakı riskləri ayırd edə bilərik:

- Təşkilati risklər - bunlar şirkətin rəhbərliyi, onun işçilərinin səhvlərinə bağlı risklərdir; daxili nəzarət sisteminin problemləri, pis inkişaf etmiş iş qaydaları, yəni şirkətin işinin daxili strukturu ilə bağlı risklər bura daxil edilir.
- Bazar riskləri - iqtisadi mühitdə qeyri-sabitlik ilə əlaqəli risklərdir: məhsulun qiymətində dəyişikliklər nəticəsində maliyyə itkisi riski, məhsullara tələbatın azalması riski, maliyyə əməliyyatları riski, likvidlik riski və s.
- Kredit riski - qarşı tərəfin öhdəliklərini tam vaxtında yerinə yetirməməsi riski. Bu risklər həm banklarda (kreditin ödənilməməsi riski), həm də debitor borclu müəssisələrdə və qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyət göstərən təşkilatlarda mövcuddur.
- Hüquqi risklər qanunvericiliyin tamamilə nəzərə alınmadığını və ya əməliyyat dövründə dəyişdirildiyinə görə zərərlərin meydana gəlməsini nəzərdə tutan riskləridir; müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyinin uyğunsuzluq riski; səhv tərtib edilmiş sənədlərin nəticəsində qarşı tərəfin müqavilənin şərtlərinə əməl etməməsi və

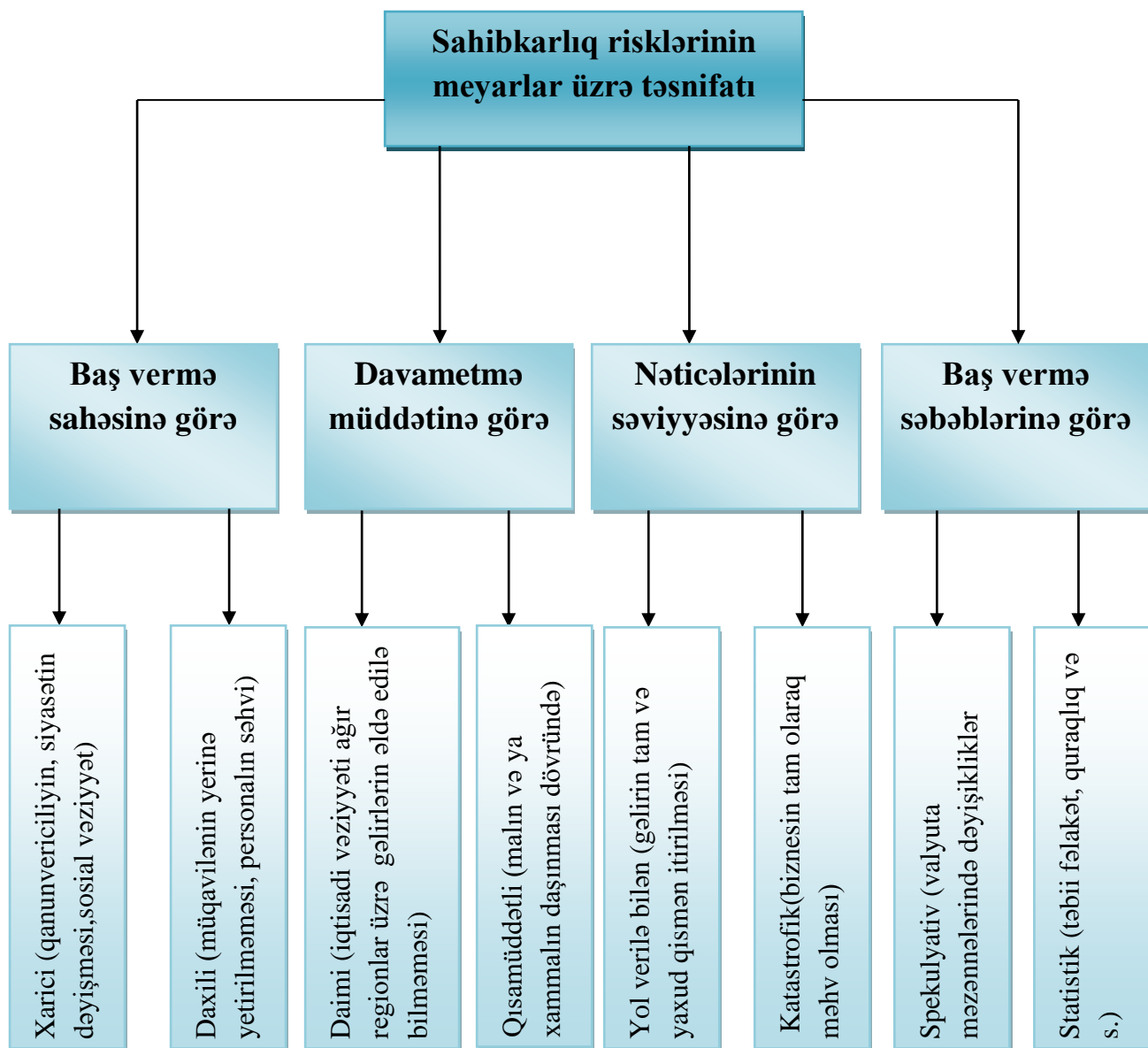
s.

- Texniki və istehsal riskləri - ətraf mühitə ziyan vurma riski (ekoloji risk); qəza riski, yanğınlar, qəzalar; layihə və qurğulardakı səhvlər səbəbindən obyektin fəaliyyətinin pozulma riski və s.
- Yol verilə bilən risk. Bu riskin həcmində sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi cəhətdən səmərəli hesab edilə bilər, yəni itkilər baş verir, lakin gözlənilən mənfəətin həcmindən artıq deyil.
- Əhəmiyyətli risk - müəssisənin gəlirini itirə biləcəyi riskdir; Bu riskin həcmində gözlənilən mənfəəti açıq-aydın aşan zərərlə üzləşmə təhlükəsi ilə xarakterizə olunur və ekstremal hallarda layihəyə müəssisə tərəfindən qoyulmuş bütün vəsaitlərin itirilməsinə səbəb ola bilər.
- Fəlakət riski bir müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin itirməsi riskidir. Zərərlər müəssisənin əmlakının dəyərində bərabər olan bir dəyərə çata bilər. Həmçinin, bu qrup risklər insan həyatı və ya ekoloji fəlakətlərin baş verməsi üçün birbaşa təhlükə ilə əlaqəli hər hansı bir riskdən ibarətdir [34,s.25-29].

Şirkətin fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq risklərin çox sayda növü və təsnifatı vardır. Ayrı-ayrı olaraq investisiya riskləri, daşınmaz əmlak bazarında risklər, qiymətli kağızlar bazarında risklər və s. kimi təsnif edilir.

Deyilənləri ümumiləşdirsək, sahibkarlıq risklərinin təsnifatını aşağıdakı sxemdə ümumiləşdirə bilərik:

Sxem 1.1 Sahibkarlıq risklərinin təsnifatı

1.2 Sahibkarlıq risklərinin sığortalanmasının hüquqi əsasları

Azərbaycanda sahibkarlıq subyektlərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində vacib bir məsələ məhz sahibkarlıq sahəsində fəaliyyət göstərən hüquqi və fiziki şəxslərin mümkün risklərdən qorunmasının hüquqi əsaslarının yaradılmasıdır. Ölkəmizdə hələ 90-cı illərin əvvəllərində “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Qanunun qəbul olunması sahibkarlıq sahəsində fəaliyyət göstərənlərin dövlət qurumları, özəl sektorun digər iştirakçıları ilə münasibətlərinin qurulmasını tənzimləməklə, kommertiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən müdafiə edilməsinin forma və prinsiplərinin müəyyən edilməsi baxımından əhəmiyyətli olmuşdur [3]. Qanuna əsasən dövlət sahibkarlıq

fəaliyyətini özünün müvafiq olaraq vergi, maliyyə-kredit, sığorta sahəsində, eləcə də digər normalarla tənzimləməklə bu sahənin dövlətin iqtisadi həyatında, büdcə gəlirlərinin formalaşmasında daha aktiv iştirakına şərait yaradır. Bu baxımdan dövlət sahibkarlıq fəaliyyətini dəstəkləməklə yanaşı, həmçinin, bu fəaliyyətlə məşğul olanların müəyyən risklərdən müdafiəsi sahəsində qanunvericilik bazasını formalaşdırmaqla sosial inkişafa zəmin yaradır. Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin risklərdən müdafiə edilməsi sahəsində ölkəmizin sığorta sahəsində qanunvericiliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan sahibkarların əmlak maraqlarının qorunması Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Mülki Məcəllənin 884.1 maddəsində qeyd olunur ki, sığorta münasibətləri eyni zamanda, biznes fəaliyyəti sahəsində istənilən əmlak mənafeələrinin müdafiə edilməsi sahəsində risklərin ötürülməsinə və yaxud bölüşdürülməsinə əsaslanır [4]. Mülki Məcəllədən irəli gələrək “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Qanun kommersiya subyektlərinin əmlak mənafeələri üzrə sığorta siniflərini müəyyən edir. Qeyd olunan qanunda həyat və qeyri-həyat sığortası siniflərinin təsnifatı aparılmışdır [2]. Qanunda əks olunan sığorta sahələrinin tətbiq edilməsi imkanları biznes subyektlərinə öz fəaliyyəti dövründə üzləşə biləcəkləri risklərdən maksimum müdafiə olunmasına imkanlar yaradır. Sahibkarlar öz kommersiya fəaliyyətini qurarkən sığorta sahəsində fəaliyyət göstərən şirkət və müəssisələrin təmin etdiyi xidmətlərdən yararlanmaqla mümkün risklərin minimumlaşdırılmasını təmin etmiş olurlar.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə əsasən “sahibkarlıq fəaliyyəti şəxsin müstəqil surətdə həyata keçirdiyi, əsas məqsədi əmlak istifadəsindən, əmtəə satışından, işlər görülməsindən və ya xidmətlər göstərilməsindən mənfəət (*fərdi sahibkarlar tərəfindən gəlir*) götürülməsi olan fəaliyyətdir” [4]. Məcəlləyə əsasən “sığorta münasibətləri sığortalının və ya sığorta olunanın əmlakı, həyatı, sağlamlığı, mülki məsuliyyəti, *qanunla* qadağan olunmayan fəaliyyəti, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olan əmlak mənafeələrinin müdafiəsi sahəsində risklərin ötürülməsinə və ya bölüşdürülməsinə əsaslanır” [4]. Həmin Məcəlləyə əsasən sahibkarlıq riskinin sığorta olunması sahibkar kontragentləri tərəfindən şəxsi

öhdəliklərin pozulması ilə əlaqədar olaraq sahibkarlıq fəaliyyətində meydana çıxan zərərlik riski və ya bu fəaliyyətlərin şərtlərinin şəraitindən asılı olmayaraq dəyişilməsi kimi şərh edilir.

Hər-hansı sahədə fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq sahibkar müəyyən daşınan və daşınmaz əmlaka malik hüquqi şəxsdir. Sahibkar fəaliyyətinin effektiv təşkil edilməsi, istehsal etdiyi məhsulun, və yaxud xidmətin daha gəlirli olmasını təmin etmək üçün daim istehsal vasitələrinə, istehsalla bağlı müəyyən əmlaka pul xərcləmək məcburiyyətindədir. Bu zaman sahibkar kapitalının bəzən əhəmiyyətli bir hissəsini bu əmlakın əldə edilməsinə yatırır, bəzən isə digər maliyyə mənbələrindən vəsait, yaxud kredit əldə etməklə öz istehsal vasitələrini qurur. Sahibkarın əldə etdiyi gəlirin əsasında məhz bu istehsal vasitələri, müəyyən əmlak dayandığından onların mümkün risklərdən – təbii fəlakətlərdən, yanğında, qəzadan sığorta olunması olduqca vacibdir. Sığorta fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik aktları əmlakın yanğından, eləcə də müxtəlif risklərdən sığorta məsələlərini tənzimləyir və əmlakın, yaxud onun daxilində yerləşən digər əmlakla birgə yanğın, eləcə də digər bədbəxt hadisələrin nəticəsi olaraq xəsarət alması, sıradan çıxması, və yaxud itkisi ilə əlaqədar olaraq sığorta etdirənin əmlak maraqlarına dəymiş ziyanın tam, yaxud qismən ödənilməsini nəzərdə tutur [2]. Qanunvericilikdə əmlak anlayışı altında qeyd olunan qanunun müvafiq maddələri ilə təkəcə daşınmaz əmlak yox, həmçinin, avtonəqliyyat, dəmiryolu, hava və su nəqliyyatı vasitələri də sığorta predmeti olaraq qəbul edilir. Xüsusilə, nəqliyyatda sahibkarlıqla məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin qeyd olunan daşınan əmlaklarının sığorta olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sahibkarın qarşısında duran əhəmiyyətli vəzifələrdən biri məhz onun fəaliyyəti zamanı meydana gələn riskin ölçüsünün müəyyən edilməsidir. Bu ölçünün miqyasının dərk edilməsi sahibkarın sonradan sığortalı şəxs qismində ziyanın qarşılınması ilə fasiləsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi imkanları arasında münasibətin təbiətini müəyyən etmək baxımından vacib məsələdir. Baş vermiş sığorta hadisəsindən irəli gələrək dəymiş ziyanın ödənilməsi sahibkara fasiləsiz surətdə fəaliyyət göstərməyə imkan verməzsə sahibkar yenə də yüksək risk dərəcəsi ilə

üzləşir. Bununla bağlı olaraq sahibkarın sığorta təşkilatı ilə bağladığı sığorta müqavilələrində bu hal xüsusi olaraq qeyd olunur, eyni zamanda sahibkar daha əlverişli şərtləri təmin edən sığorta növlərinə üstünlük verir. Bu məsələdən irəli gələrək digər vacib məqam isə sahibkarın sığorta riskinin dəyişməsi barədə sığorta təşkilatına məlumatın verməsinin vacibliyidir. Bu halın əsas məqamı ondan ibarətdir ki, müqavilə bağlanan zamandan sonra sığorta müqaviləsinin etibarlı olduğu dövr ərzində sığorta obyektinin risk dərəcəsi artmışdırsa sahibkar ilk növbədə bu halı müşahidə etmək bacarığına malik olmalıdır. Ölkəmizin mülki qanunvericiliyi qeyd olunan məsələni tənzimləyir. Belə ki, sahibkar hər hansı əmlakını sığorta etdikdən sonra bu əmlakla bağlı sığortaçının müqavilədən imtina etməyə, yaxud onu dəyişdirməyə gətirib çıxaracaq meydana çıxan bütün hallarla bağlı sığorta təşkilatını məlumatlandırmalıdır. Burada iki vacib məqamın aydınlaşdırılmasına ehtiyac vardır. Əsas məsələ sığorta obyektinin risk dərəcəsinin artmasının müəyyən edilməsidir. Əgər risk dərəcəsi artırsa və bu barədə sığortaçıya məlumat verilmirsə onda sığorta hadisəsi baş verdikdə müqavilədə nəzərdə tutulan risk dərəcəsinin artdığı barədə sığorta təşkilatının qəbul etdiyi qərar sahibkarın fəaliyyətinin normal surətdə davam etdirilməsini təhlükə altında qoyur. Birinci halda, sahibkar risk dərəcəsinin artmasını bilməyərək müvafiq məlumatları təqdim edə bilmir. Əgər sahibkar bilərəkdən risk dərəcəsinin artması barədə müvafiq məlumatı təqdim etmir və yenə də sığorta hadisəsi zamanı sahibkar analoji duruma düşür.

Sahibkarlıq fəaliyyətində yaranan risklərin müəyyən bir kateqoriyası lizinq obyektinin riskləri ilə bağlıdır. Mülki Məcəllənin 748-6-cı maddəsi lizinq obyektinin və sahibkarlıq riskinin sığortası məsələlərini tənzimləyir. Həmin maddəyə əsasən lizinq müqaviləsində başqa qayda nəzərdə tutulmamışdırsa, satan tərəf müəyyən əmlakı lizinq verənə təqdim etdiyi andan lizinq müqaviləsi üzrə müddət yekunlaşana qədər lizinq obyektini itirilmə və ya məhv olma, çatışmazlıq və ya zədələnmə risklərindən sığorta etdirməlidir. Bu zaman sahibkarlıq risklərinin sığorta olunması lizinq müqaviləsi üzrə tərəflərin razılığı əsasında icra oluna bilər. Məcəlləyə əsasən, sığorta edən tərəfin öhdəliyini həyata keçirən və qazanc əldə edən tərəflər, eyni

zamanda sığortanın müddəti lizinq müqaviləsi ilə müəyyən edilir. Eyni zamanda, lizinq alan, qanunvericiliyə uyğun olaraq, lizinq əmlakının istismarı dövründə digər şəxslərin həyatına, sağlamlığına və ya əmlakına dəymiş ziyan nəticəsində meydana çıxan öhdəliklərin icra edilməsinə görə də öz məsuliyyətini sığorta etdirməlidir. Bununla yanaşı, lizinq alan sahibkar lizinq müqaviləsinin pozulmasına görə öz məsuliyyətinin riskini lizinqi verənin xeyrinə olaraq sığorta etdirmək hüququ da Mülki Məcəllədə əksini tapmışdır. Lizinq obyektinin bütün növ zərərlərdən müdafiəsi, eləcə də onun məhv edilməsi, itməsi, korlanması, istismar müddəti ərzində sıradan çıxması, quraşdırma və ya istifadə dövründə edilən səhvlərdən və istismarı müddətində yol veriləcək risklərdən müdafiəsi ilə əlaqədar məsuliyyəti, lizinq müqaviləsi üzrə başqa qayda nəzərdə tutulmamışdırsa, lizinq obyektinin faktiki olaraq qəbulu anından etibarən lizinqi əldə edən sahibkar daşıyır. Bu zaman satıcının müflis olması ilə əlaqədar olaraq riskin məsuliyyəti, əgər lizinq müqaviləsi üzrə başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, satıcını seçən tərəfə məxsus olur. Lizinq obyektinin lizinq müqaviləsi üzrə istifadə təyinatına uyğun olmaması ilə bağlı riskin məsuliyyəti isə, lizinq müqaviləsi üzrə başqa qayda nəzərdə tutulmadığı təqdirdə lizinq obyektini seçən tərəfin üzərinə düşür.

Sahibkarlıqla məşğul olan şəxslər bütün hallarda öz istehsal, yaxud xidmət fəaliyyətlərini reallaşdırmaq istiqamətində tam həcmdə maliyyə vəsaitlərinə malik olurlar. Bu zaman onlar öz biznesinin təşkili işlərinə kənardan müəyyən miqdarda maliyyə vəsaiti cəlb etmək məcburiyyətində qalırlar. Təbii ki, kənardan cəlb edilən istənilən maliyyə vəsaiti, investisiya həmin sahibkarlıq subyektinin qarşısında müəyyən öhdəliklər qoyur. Müəyyən bir sahəyə investisiya, yaxud pul vəsaiti yatıran subyekt burada əvvəlcədən müəyyən edilmiş pul vəsaiti qazanmaq maraqlarını daşıyır. Maliyyə vəsaiti cəlb edən tərəf isə öz fəaliyyətindən maddi qazanc əldə etməklə yanaşı əldə etdiyi vəsaitin qaytarılmasına çalışır. İstehsal prosesində, eləcə də xarici təsirlərin nəticəsində yaranan və sahibkarlıq fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən istənilən amillər həm kredit verən, həm də krediti alan tərəf üçün risk

göstəricisidir. Bu baxımdan sahibkarlıq subyektlərinə təklif edilən kredit sığortası bu riskdən qorunmaq baxımından vacib hesab edilir.

Sahibkarın fəaliyyəti dövründə istehsal prosesində digər risk amili bədbəxt hadisələr nəticəsində müəssisənin fəaliyyətində dayanmaların, fasilələrin meydana gəlməsilə bağlıdır. Aydındır ki, müəssisənin əmlakı sığortalanırsa meydana çıxan fəvqəladə hadisələr nəticəsində dəymiş ziyan sığorta təşkilatları tərəfindən ödənilir. Lakin dəymiş ziyanın aradan qaldırılması müəyyən qədər vaxt apara bilir və bunun nəticəsində istehsal prosesi bir müddət, bəzən isə uzun müddət dayana bilir. Nəticədə müəssisə əsaslı dərəcədə maliyyə itkiləri ilə üzləşmiş olur. Sığorta sahəsində ölkəmizin qanunvericilində bu hallar tənzimlənir və sığortalanan sahibkarın istehsal, yaxud xidməti fəaliyyəti dövründə baş vermiş sığorta hadisəsindən irəli gələrək meydana çıxan fasilələrlə bağlı olaraq, sahibkarın əmlak maraqlarına əldən çıxmış gəlir və əlavə xərclərin ödənilməsi ilə bağlı dəymiş ziyanın əvəzinin bütünlüklə yaxud bir hissəsinin ödənilməsi üzrə sığorta ödənişlərinin reallaşmasını özündə ehtiva edən işin dayanması ilə bağlı risklərdən sığortası nəzərdə tutulmuşdur. Ölkəmizdə qeyd olunan risklərdən müdafiə olunmaq məqsədilə sığorta xidmətlərindən çox az sayda istifadə edilsə də qanunvericilik bu məsələləri tənzimləyir.

1.3 Sahibkarlıq risklərinin minimumlaşdırılmasında sığortanın rolu

Sığortanın sahələr üzrə bölgüsünün aparılmasının əsasında sığorta obyektlərində mövcud olan prinsiplial fərqlər çıxış edir. Bu fərqlərdən çıxış edərək sığorta münasibətlərinin bütün toplusunu 4 sahəyə ayırmaq olar:

Sxem 1.2. Sığorta münasibətlərinin toplusu

Sxem 1.2-dən göründüyü kimi sahibkarlıq risklərinin sığortası sığorta münasibətlərinin toplusunda ayrıca olaraq yer almışdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas xüsusiyyəti onun sığorta obyektinin olmasına əsas verir. Hər hansı sahibkarlıq fəaliyyət nəticəsində kapitalın yerləşdirilməsi müəyyən vaxt tələb edir ki, bu zaman müvafiq risklərin sığorta olunması vacib əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarlıq risklərinin sığorta olunmasında sığorta təşkilatlarının məsuliyyəti bazar şəraitinin dəyişməsi, rəqabətin ağırlaşması nəticəsində bazar iştirakçıları arasında mövcud münasibətlərin pozulması halında qüvvəyə minir.

Sahibkarlıqla bağlı risklərin sığorta obyektinin olaraq sığortalanan sahibkarın fərdi gəlirinin potensial olaraq mümkün hesab edilən müxtəlif itkisi çıxış edir. Məsələn, avadanlığın sıradan çıxması nəticəsində yaranan ziyan, müəyyən səbəblərdən imzalanmamış və yaxud baş tutmamış sazişlər üzrə gəlirin əldən çıxması, müasir texnologiyanın və texniki avadanlığın tətbiqi nəticəsində meydana çıxan risklər və s. buna misal göstərilə bilər. Sahibkarlıq risklərinin sığorta növləri istehsal prosesi və ya xidmətlərin təqdim edilməsi dövründə konkret riskin varlığına bağlı olaraq tətbiq edilir. Bu baxımdan sahibkarlıq risklərinin sığortası 2 sahəni özündə birləşdirir – gəlirin birbaşa və gəlirin dolayı yolla itkisi risklərindən sığorta. Birbaşa itki riskləri kimi avadanlığın sıradan çıxması nəticəsində meydana gələn risklər, dolayı itki risklərinə isə ticarətdə fasilələrin meydana çıxmasından sığorta və itirilmiş mənfəətin sığortası daxil edilir.

Fərz edək ki, ofis binasında kiçik bir yanğın olub və nəticədə şirkətin fəaliyyəti dayandırılıb. Bu vəziyyət aşağıdakılara gətirib çıxara bilər: mənfəətin itirilməsi; sex və avadanlıqların bərpası üçün planlaşdırılmamış xərclər və s. Eyni zamanda, müəssisənin əmlakının kirayəsi, əmək haqqı, vergi və s. ödənişlər davam etdirilir. İstənilən halda məcburi bir fasilə şirkətin iqtisadi sabitliyini təhdid edir. Bu zaman sığorta ödənişinin məbləği istehsalatın dayanma vaxtının müddəti və zərərin faktiki ölçüsündən asılı olacaq. Qeyd etmək lazımdır ki, sığorta şirkəti zərərin yalnız bir hissəsini qaytarır, çünki müqavilə şirkətin fəaliyyətində minimum dayanıqlığı müəyyənləşdirir. Belə ki, əgər bu müddət 5 gündürsə, sığorta hadisəsi məhz 6-cı

gündən başlayır. Fəaliyyət ilk beş gün ərzində bərpa olunarsa bu zaman şirkət heç bir sığorta ödənişi almayacaqdır.

Sahibkarlıq risklərinin sığorta olunması işində sığorta predmeti olan digər bir hadisə yeni texnologiyaların tətbiqi, qarşı tərəflərin maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməməsi səbəbindən itirilmiş mənfəət (alınmayan mənfəət) ola bilər. Bu hallarda, mənfəət sığortası üzrə itkilərə uğramış zərərlər, həmçinin sığorta şirkətinin cari xərcləri və mənfəətin azaldılması üçün nəzərdə tutulmuş əlavə xərclər nəzərdə tutulur.

Digər sığorta hadisələri də mövcuddur: sahibkarlıq fəaliyyətinin müəyyən növləri (tədarükçülər və ya podratçılar tərəfindən işlərin bir hissəsinin yerinə yetirilməməsi), müəssisələrin xüsusi fəaliyyəti ilə bağlı sığorta (məsələn, neft yataqları və ya polimetal yataqları üzrə) və s. Sadalanan bütün hallarda sığorta predmeti müəssisənin müqavilələrlə və ya digər razılaşmalarla müəyyən edilmiş hərəkətləri həyata keçirə bilməməsi, müəyyən bir əmlakın sıradan çıxması və ya zədələnməsinə səbəb olan zərər çıxışı edir.

Sığorta təsnifatı ilə əmlak sığortası da əmlak marağı üzrə sığorta olunmuş risk növlərinə əsasən 3 sahəyə ayrılır.

1. İtki, qeyri-kafilik, eləcə də hər hansı əmlakın xarab olması, zədə alması riski;
2. Digər şəxslərin həyatı, sağlamlığı və yaxud əmlakına dəymiş ziyan nəticəsində meydana çıxan öhdəliklər üzrə məsuliyyət riski, qanun ilə nəzərdə tutulan hallarda isə müqavilə və sazişlər üzrə şəxslərin məsuliyyət riski;
3. Sahibkarlıq kontragentlərinin öz vəzifələrində qanun pozuntusuna yol verdiyinə görə sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində meydana çıxan itki riski və ya sahibkarın fəaliyyətindən asılı olmayan səbəbdən bu fəaliyyət üzrə şərtlərin dəyişilməsi riski, həmçinin gözlənilən mənfəətin əldə edilməməsi riski olaraq sahibkarlıq riski.

Kapitalın yeni istehsal prosesinə investisiya edilməsi ilə əlaqədar və qazancın əldə edilməsi və ya edilməməsi ilə bağlı olaraq sahibkarlıq risklərini, ticarət, maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi prosesində tərəflər arasında meydana çıxan

sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar riskləri və son olaraq, sahibkarlıq subyektlərinin istəyindən asılı olmayaraq bədbəxt hadisə və ya fəvqəladə hallarla bağlı olan sığorta riskləri fərqləndirilir. Təbii ki, hər bir sahibkarlıq subyekti ona dəyən ziyanın kompensasiya edilməsində maraqlı tərəf kimi çıxış edir. Bu amil isə xüsusi sığorta marağının meydana çıxmasını şərtləndirən amildir. Sahibkarlıq subyektləri bir çox hallarda əlverişsiz vəziyyətlə əlaqədar olaraq ona dəyən ziyana qarşı sığorta müdafiəsində hər zaman maraqlı olur.

Sahibkarlıq fəaliyyətində risklərin sığortalanması işində əsas çətinlik sığorta məbləği, sığorta ödənişi, sığorta müddəti məsələlərinin razılaşdırılmasıdır. Sahibkarlıq risklərinin sığortalanması işində sığorta məbləği sığorta iradəsinə əsasən sığortaçının razılığı ilə müəyyən olunur. Bu zaman sığorta məbləği müəyyən edilərkən 2 variant nəzərdən keçirilir:

Sxem:1.3 Sahibkarlıq risklərində sığorta məbləğinin yönləndirilməsi.

Sxem 1.3-dən görüldüyü kimi birinci variantda sığorta məbləği sığorta olunan əməliyyatlara yönəldilir və kapital qoyuluşu həddində müəyyənləşdirilir. İkinci variantda isə sığorta məbləği həm kapital xərclərini, həm də kapital qoyuluşunun nəticəsi olaraq qazanılacaq mənfəəti tam olaraq əhatə edir. Bu zaman sığortanın müəyyən edilməsində əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, sahibkara sığorta edilmiş əməliyyat nəticəsində əldə olunacaq qazanc müəyyən olunmuş müddətdən sonra istənilən səviyyədə olmasın. Bu sığorta növü üzrə sığorta ödənişləri sığorta

məbləğindən faktiki məhsul nəticələri çıxıldıqdan sonra fərq şəklində tapılır. Sığorta məbləğinin müəyyən edilməsi ilə bağlı yanaşmadan asılı olaraq sığorta məzmunu da dəyişmiş olur. Birinci halda sığortalananın xərcləri ödənilməsi üçün bu mahiyyətə investisiyanın sığortalınması olaraq, ikinci halda isə gəlirin sığortası olaraq çıxış edir. Sahibkarlıq risklərinin sığortalınmasında vacib əhəmiyyət daşıyan əsas detallardan biri də sığorta müddətinin müəyyən olunmasıdır. Bu zaman sığorta müqavilələri üzrə müddət kapital qoyuluşunun özünü ödəmə müddətinə əsasən müəyyənləşdirilir. Bu səbəbdən sığorta müddəti müxtəlif fəaliyyət sahələrində də müxtəlif olur. Belə ki, kapital qoyuluşunun özünü ödəmə müddəti iqtisadiyyatın eyni sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələr üzrə sığorta müddətlərinin də müxtəlifliyinə gətirib çıxardır. Bu isə sahibkarlıq subyektinin fəaliyyətindən, onun həcmindən, hətta yerləşməsindən də asılı olur. Sahibkarlıq risklərinin sığortalınmasında bir sıra məsuliyyət növləri sığortaçının məsuliyyətindən kənar saxlanılır. Bir qayda olaraq, bura hərbi əməliyyatlar, dövlət orqanlarının qərarları, siyasi çevrilişlər, tətillər və s. aid edilir.

Sahibkarlıq fəaliyyətində bütün risklərin və problemlərin sığorta şirkətinin çiyinlərinə köçürülməsi bir illüziyadır. Sahibkar ilk növbədə özü risklərini idarə etməyi bacarmalıdır. Bunun üçün ciddi strukturlaşmış şirkətlərdə, bir qayda olaraq, hansı risklərdən qorunmağa lazım olan qərar verən və bunun lazımlı olub-olmadığını müəyyənləşdirən layihə rəhbərləri fəaliyyət göstərir. Əgər şirkət fəaliyyət prosesini yalnız özü üçün aydın yöndə qurursa və eyni zamanda yalnız sığorta şirkətinin köməyi ilə qorunmağı planlaşdırırsa onda uğur qazanmaq çətin bir proses olur. Sahibkarlıq fəaliyyəti üçün risk vəziyyəti təbii bir vəziyyət olduğundan, bu zaman sahibkarlıq subyekti mümkün çətinliklərə və maliyyə çatışmazlığına daim hazır olmalıdır. Sahibkarlara qorunma, məsləhət və hüquqi yardım, siyasi və iqtisadi təminatlar, eyni zamanda onların maliyyə xərclərinə gətirib çıxara biləcək gözlənilməz şərtlərdən sığortalınması lazımdır. Müasir şəraitdə sahibkarlıq fəaliyyətinin effektiv idarə edilməsi risklərin idarə edilməsi nəzəriyyəsi və praktikasına əsaslanan xüsusi analiz metodları olmadan mümkün deyildir.

Sahibkarlıq və kommersiya fəaliyyətini əhatə edən risklər, ilk növbədə, sahibkarın maraqlandığı sığorta növlərini əhatə edir. Beynəlxalq təcrübədə də bir qayda olaraq sığorta ilə biznes risklərinin əhatə olunması aşağıdakı sahələrdə mühüm rola malik olur:

- Pozuntu halları və ya əsas fəaliyyətə müdaxilə ilə əlaqədar gəlirin itkisi (zərər və ya əmlakın oğurlanması, eləcə də digər itkilər);
- Müqavilədə nəzərdə tutulmuş çatdırılma və ya ödəniş üçün öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi riskləri;
- İcarəyə götürülmüş əmlakın məhv edilməsinə görə icarə haqqının alınmaması riski;
- Sığorta hadisəsi baş verdikdə icarə ödənişlərinin alınmaması riski;
- Əmlakın əvəzləşdirmə dəyərini ödənilməsi üçün sığortalanmış əmlakın faktiki dəyərindən artıq olan xərclərin kompensasiya edilməsi riski [28,s.36-39].

Sahibkarlıq risklərinin sığortalanması zamanı bir qayda olaraq, sahibkarlığın aşağıda sadalanan tipləri nəzərə alınır:

- Məhsulun tam olaraq hazırlanması, işin və xidmətlərin tam olaraq yerinə yetirilməsindən ibarət əsas istehsal tipi;
- Məsləhət xidməti, elmi-tədqiqat, təcrübi-konstruktor işlərini nəzərdə tutan köməkçi istehsal tipi;
- elmi-texniki yeniliklərin tətbiq edilməsi və məhsul istehsalçılarına ötürməyi nəzərdə tutan innovativ tip;
- ticarət, broker fəaliyyətini nəzərdə tutan vasitəçi-ticarətçi tipi;
- bank işi, investisiya və sığorta şirkətlərinin fəaliyyətini nəzərdə tutan maliyyə-kredit fəaliyyəti tipi;

sosial xidmətlərin göstərilməsi, məsələn, turizm, təhsil, tibbi və digər xidmətlərin təqdim edilməsini nəzərdə tutan sahibkarlıq tipləri.

Sahibkar öz fəaliyyəti prosesində onun fikrincə sığorta müqaviləsi ilə rəsmiləşdirməyə və təhlükəsizliyinə ehtiyac duyduğu riskləri müəyyənləşdirir. Risk bir çox faktorların təsiri altında dəyişən və qeyri-sabit bir ölçüdür. Sığortaçı bütün risk faktorlarını və risk meyarlarını xarakterizə edən halları təhlil edən risk

qiymətləndirməsini aparır. Daha sonra, bu məlumatlar əsasında, sığortaçı riskli qrupa daxil olan obyektləri təyin edir və onunla əlaqədar müvafiq tarifi tətbiq edilməsi barədə qərar qəbul edir. Sığortaçı iş bazarında risklərin inkişaf prosesini (sığortalı hadisələrin ən tez-tez baş verə biləcəyi hadisələr, bazarda yeni risklərin yaranmasına səbəb olur hallar) daim nəzarətdə saxlamaqla obyektiv risklərin qiymətləndirilməsi üçün statistik məlumatları təhlil etməlidir.

Sığorta fəaliyyətində tez-tez işlənən anderraytinq prosesi sığorta üçün nəzərdə tutulan riskləri təhlil etmək, müəyyən bir riskin sığortası barədə qərar qəbul etmək və müvafiq dərəcə və sığorta şərtləri riskini müəyyənləşdirmə prosesidir [22,s.4]. Anderrayter sığorta şirkəti tərəfindən məsul edilən şəxs olaraq analiz aparmaq, risklərin bütün növlərini kənarlaşdırmaq məqsədilə sığortanı qəbul edən, eyni zamanda optimal sığorta mükafatı almaq üçün seçilmiş riskləri təsnifləşdirən şəxsdir. Sığorta portfelinin formalaşması üçün anderrayter məsuliyyət daşıyır. O, risk dərəcəsini, mükafat dərəcələrini və sığorta şərtlərini müəyyən etmək üçün lazımi bilik və təcrübəyə malik olmalıdır [20,s.4]. Risklərin idarə edilməsi yalnız maliyyə itkilərini azaltmır, həm də onların qarşısını almaq üçün, sığorta tarifi ölcüsünə təsir edən bütün risk faktorlarının düzgün qiymətləndirilməsinə, zərərin əvəzinin ödənilməsi üçün ehtiyat sığortası fondu yaratmağa yönəlib. İqtisadi ədəbiyyatda anderraytinqin müxtəlif tərifləri var: riskləri seçmə prosesi, risk dərəcəsinin onları sığortalanma ehtimalı mövqeyindən təsnifləşdirmək; risklərin təhlili, sığortanın şərtlərinin və ölçülərinin müəyyən edilməsi; sığortalanma qabiliyyətinə uyğun olaraq elan edilmiş risklərin seçilməsi prosesi; potensial sığortaçı tərəfindən sığorta üçün tələb olunan riskin qiymətləndirilməsi üçün sığorta təşkilatının istifadə etdiyi proses; sığorta haqlarının bəyan edilmiş riski ilə uyğunluğunu müəyyənləşdirmə prosesi; potensial bir sığortaçıdan sığorta müraciətində məlumatların öyrənilməsi prosesi [20,s.5].

Müəssisədə maliyyə və iqtisadi fəaliyyətlərin optimallaşdırılması ilə bağlı risklərin idarə edilməsinə kompleks yanaşma və nəticədə risklərin minimuma endirilməsi sığorta alətlərinin istifadəsindən ibarət iqtisadi fəaliyyətin

modernləşdirilməsi ilə baş verir. Müəssisə risklərinin idarə edilməsi sistemində sığorta vəzifəsi digər xidmətlərin fəaliyyətinin inkişafı ilə əlaqələndirilməlidir. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alsaq, sığorta, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan vətəndaş cəmiyyətinin iştirakçıları üçün risklərin idarə olunması üçün effektiv bir yol anlamına gələ bilər. Sığorta müqaviləsinin bağlanması bir çox müsbət aspektə malikdir ki, bunlardan biri sahibkarın sığorta bazarında peşəkar iştirakçıya öz risklərini həvalə etməsi və bununla da özünün maliyyə itkilərini qoruya bilməsi, ikincisi isə sığorta hadisəsi baş verdiyi təqdirdə sahibkarlıq fəaliyyətinin artmış riski ilə bağlı iş adamının öz kontragentlərini qorumaq imkanlarıdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı şərtlərin dəyişilməsi nəticəsində yaranan risklərin və itkilərin sığortası təcrübəsi Qərbi Avropada və ABŞ-da olduqca geniş yayılmışdır. Bu baxımdan bizim ölkəmiz üçün də bir neçə maraqlı təcrübələrə nəzər yetirmək əhəmiyyətli olardı:

- Extra-Expense Insurance- gözlənilməz hallarla əlaqəli əlavə xərcləri təmin edən əlavə məsrəflərin sığorta edilməsi, məsələn, ofisin köhnə inzibati binasında yanğın baş verməsi səbəbilə ofisin digər yerə köçürülməsi xərclərini qarşılayan sığorta;
- Profits and Commissions- alıcıya çatdırıldıqdan əvvəl malların korlanması təqdirdə satılan mallara görə gəlir və ya komisyon haqqından məhrum olmaq riskindən sığorta;
- Contract Repudiation Indemnity Insurance - siyasi risklərin sığortalanması üçün ləğv edilmiş müqavilədən sığorta;
- Deprivation Insurance - xarici dövlətin hökumətinin ixrac əməliyyatları aparmasına qadağa qoyması, həmin ölkəyə avadanlığın geri qaytarılması və ya sığortalıya ixrac lisenziyası verməkdən imtina etməsi ilə əlaqədar siyasi risklərin sığortası;
- Oil and Gas Deficiency Insurance - Neft və qaz hasilatı həcmının mühəndislik və texniki layihələndirmə nəticələri ilə müqayisədə aşağı olmasından sığorta (neft və qaz çatışmazlığı sığortası);
- Business Interruption Insurance – istehsal fəaliyyətinin dayanmasından sığortanı nəzərdə tutur;

- Combined Business Interruption Extra Expenses - biznesdə fasilə halları və əlavə əlaqəli xərclər üzrə birgə sığortanı nəzərdə tutur;
- Power Interruption Insurance - Enerji kəsilməsi Sığortası. İctimai xidmət müəssisəsinin günahı ilə əlaqədar elektrik kəsilməsinə görə gəlirlərin itirilməsi ilə əlaqədar sığortaçı tərəfindən yaranan zərərləri bərpa etmək məqsədi daşıyır;
- Product Tampering Insurance - məhsulun saxtalaşdırılmasından sığorta. İstehsal edilən malın itirilmiş gəlirinin və hazırlanmış malların saxtalaşdırılması halında marka bərpa xərclərini təmin edir;
- Contingency Insurance - gözlənilməyən hallar, məsələn, sənədlərin itirilməsi və ya pis hava şəraiti ilə bağlı zərərlərin ödənilməsini nəzərdə tutur;
- Bond Forgery Insurance - maliyyə sənədlərinin saxtalaşdırılmasına qarşı sığorta;
- Product Recall - məhsulun geri çağırılması xərcləri üçün sığorta [27,s.87].

Təbii ki, sığorta bazarı yüksək inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində daha geniş vüsət almışdır və sığorta bazarının rəngarəngliyi, sahibkarlıq risklərinin azaldılması üçün müxtəlif xidmətlərin təklif edilməsi ilk növbədə ölkənin iqtisadi inkişafında sahibkarlığın tutduğu mövqe ilə sıx bağlıdır. Bu məsələdə, həmçinin, inkişaf etmiş ölkələrdə investisiya siyasətinə daha çox önəm verən sığorta bazarı iştirakçılarının öz sığorta portfelini artırmaq istiqamətində cəhdlərini də xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Digər ölkələrdə geniş yayılan, ölkəmiz üçün isə əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri olan kənd təsərrüfatı subyektlərinin risklərdən müdafiə edilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin və uzunömürlü əkin sahələrinin sığorta edilməsi bir qayda olaraq könüllü əsaslarla həyata keçirilir. Bu zaman sığorta etdirən qismində ölkə qanunvericiliyi üzrə hüquqi-təşkilat forması kimi kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə əmtəə istehsal edən sahibkarlar çıxış edirlər. Aşağıda sadalananlar sığorta edilir:

- Kənd təsərrüfatı bitkilərinin və digər çoxillik əkinlər üzrə əldə edilmiş məhsullar;
- Meyvə bağları;
- Giləmeyvə və digər çoxillik kol bitkiləri.

Sadalanan kənd təsərrüfatı bitkiləri və çoxillik əkililərin məhsulları sərt iqlim şəraitində məhv olması və ya zədələnməsi, istilik çatışmazlığı, rütubət, islanma, çürümə və donmanın kifayət qədər çox olması, suvarma mənbələrində təbii fəlakətlər nəticəsində susuzluğun meydana çıxması, eləcə də məhsulun yetişməsi və yaxud yığılması dövründə gecikmələr, həmçinin xəstəliklər və ziyanverici həşəratların bitkilərə ziyan vurmasından sığortalana bilir.

Sığorta edilən torpaqda əkilən kənd təsərrüfatı məhsulları elektrik enerjisinin dayanması və nəticədə məhsulun məhv olması ilə nəticələnən qəza və yangından sığorta edilmiş olur. Təbiətdə baş verən məhsulun məhv olmasına səbəb olan meteoroloji təzahürlər kimi fasiləsiz yağış və küləklər, davamlı olaraq quraqlıq, şaxta, torpaq sularının, qurunt sularının sularının səviyyəsinin artması, torpağın eroziyaya uğraması, sürüşmə, çökmə kimi hadisələr aid edilir. Məhsulun əkilməsi və yığılması arasındakı müddət ərzində baş vermiş sığorta hadisəsi ilə bağlı olaraq məhsul yığımının 1 hektara düşən normativindən az olması bir qayda olaraq sığorta hadisəsi kimi qəbul edilir. Sığorta hadisəsi zamanı son beş il müddətində kənd təsərrüfatı məhsullarının orta məhsuldarlığı ilə faktiki məhsuldarlıq nisbəti əsasında dəyən zərər hesablanır. Dəymiş ziyanın ölçüsü sığorta müqaviləsində göstərilmiş alış qiyməti əsasında hesablanır. Torpaq sahəsinin tam və yaxud hər hansı bir hissəsində əkilmiş məhsulun tam surətdə məhv olması nəticəsində dəymiş zərər 1 ha sahə üçün müəyyən edilmiş sığorta məbləği və məhv olmuş məhsulların sahə ölçüsü üzrə hesablanır. Məhv olmuş və yaxud zədələnmiş kənd təsərrüfatı məhsulunun yenidən əkilməsi zamanı zərərin həcmi əkin ilə əlaqədar olan əlavə xərcin və yeni məhsulların dəyərinin hesablanması yolu ilə təyin olunur.

Orta məhsuldarlıq isə kənd təsərrüfatı bitkilərinin tam əkin sahəsi üzrə təyin olunur. Beş il müddətinə orta məhsuldarlıq kənd təsərrüfatı bitkilərinin bütün növləri və əsas məhsulun bütün növləri nəzərə alınmaqla təyin edilir. Orta məhsuldarlığın müəyyən edilməsi zamanı məhsul əkiminin bütün dövrləri, eləcə də məhsulun tam surətdə məhvi və yaxud zədələnməsi dövründə olan nəticələr də nəzərə alınır.

Elə bitkilər vardır ki, əsas məhsulun bir neçə növünü verir və elə bitkilər vardır ki müxtəlif təyinatlar üçün əkilir (məsələn taxıl və yem üçün). Zərər hesablanarkən əldə edilən məhsulun hər bir növü nəzərə alınır. Planlı surətdə əsas məhsulun əldə edilməsi və ya başqa məqsədin həyata keçirilməsi məqsədilə ziyanın hesablanması müəyyən düstur əsasında müəyyən edilir. Bitkilərin tam surətdə məhv olması nəticəsində bütün torpaq sahəsinə dəymiş ziyan aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$Z = M * S [14,s.97]$$

Bu düsturda Z-əkinin bütün sahəsi üzrə nəzərdə tutulmuş ziyan;

M – sığorta olunmuş bütün məhsulun orta məbləği

S-əkin ili ərzində əkilən ümumi sahənin göstəricisidir.

II FƏSİL. Sahibkarlıq risklərinin sığortalanması xüsusiyyətləri və onların qiymətləndirilməsi

2.1 İnvestisiya risklərinin sığortalanması.

Azərbaycanda son illərdə reallaşan əhəmiyyətli sosial-iqtisadi islahatlar ölkənin iqtisadi gündəmində, əhəlinin sosial rifahının yüksəlməsində olduqca mühüm rol oynamışdır. Həyata keçirilən ardıcıl və inamlı addımlar nəticəsində iqtisadiyyat dinamik inkişaf edərək özünün yeni - sənayeləşmə mərhələsinə daxil olmuşdur. Son beş ildə ölkədə ÜDM istehsalı 30%-dən çox, sənaye məhsullarının istehsalı isə 2.5 dəfədən çox artmışdır. Respublikanın iqtisadi potensialının yüksəlməsi eyni zamanda istehsal sektoruna investisiyaların cəlb olunmasını və ondan optimal istifadə edilməsini şərtləndirir.

Azərbaycan Respublikasının "İnvestisiya fəaliyyəti" haqqında Qanununa əsasən, investisiya — gəlir, mənfəət və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədi ilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaitindən, habelə maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir [6]. Bu zaman vəsait və sərvətlər kimi səhmlər, qiymətli kağızlar, pul vəsaiti, kredit, bank əmanətləri, daşınan və daşınmaz əmlak, intellektual sərvətlər, müəlliflik hüquqları nəzərdən keçirilir. İnvestisiya fəaliyyəti - mənfəət üçün praktiki tədbirlərin həyata keçirilməsini və (və ya) faydalı nəticə əldə etmək üçün investisiya qoyuluşunu nəzərdə tutur. İnvestisiya fəaliyyətinin subyektləri sərmayəçilər, müştərilər, investisiya fəaliyyəti obyektlərinin istifadəçiləri, habelə təchizatçılar, hüquqi şəxslər (bank, sığorta və vasitəçi təşkilatlar) və investisiya prosesində iştirak edən digər şəxslərdir.

İnvestisiya fəaliyyəti riskli iqtisadi fəaliyyət hesab edilə bilər. İnvestisiyaların ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafında əhəmiyyətli rolu investisiya mühitində çətinlik və risklərin aradan qaldırılmasını zəruri edir. Buna görə də, investisiyaların sığortası – istər xarici, istərsə də daxili olsun, bütün dövlətin iqtisadiyyatının uğurlu inkişafı üçün ən vacib şərtlərdən biridir. İnvestisiya siyasətini həyata keçirərkən, sığorta vətəndaşların, dövlət və hüquqi şəxslərin mülkiyyət hüquqlarının qorunmasını

təmin edən, bazar iqtisadiyyatında cəmiyyətin sosial-iqtisadi sisteminin və investisiya proseslərinin zəruri elementi kimi xüsusi yer tutur.

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın inkişafı investisiyaların sığorta ilə müdafiəsini tətbiq etmədən mümkün deyildir. Sığorta obyektləri həm xarici investorlar, həm də rezident investorlar tərəfindən investisiya gəlirləri əldə etmək üçün uzunmüddətli və orta müddətli maliyyə qoyuluşlarının hər hansı növü ola bilər.

İnvestisiya riskindən danışarkən burada söhbət hər hansı layihəyə cəlb edilən investisiyanın, maliyyə vəsaitinin itirilməsindən, gözlənilən gəlirin əldə edilməməsindən gedir. İnvestisiya riski sığorta obyekti kimi nəzərdən keçirildikdə investisiyaların aşağıda sadalanan formaları nəzərə alınır:

- birbaşa investisiyalar - avadanlıq, daşınmaz əmlak, materiallar, xammalın alınması;
- əsas fonda qoyulmuş investisiya - mənfəətin bir hissəsinin (məsələn, səhmlərin) alınması;
- mülkiyyət hüquqlarının alınması (beynəlxalq lizinq);

İnvestisiya sığortası, bir qayda olaraq, maliyyə riskinin başlanğıcını xəbərdar edir və bu da müxtəlif formalarda özünü göstərə bilər. Fəlakətli vəziyyət investisiyanı və sərmayəçiyə gətirəcəyi vəsaitin də itirilməsinə gətirib çıxarır.

İnvestisiya risklərinin sığortalanma əməliyyatları bir neçə mərhələlərə bölünür [39.s. 175]:

- pre-investisiya mərhələsində fəaliyyət riskləri sığortası (məsələn, layihə qiymətləndiricilərinin peşəkar məsuliyyətinin sığortası);
- investisiya mərhələsində fəaliyyət risklərinin sığortalanması (yüklərin sığortası, tikinti risklərinin sığortası, müqavilə üzrə ödəmə riskləri sığortası və s.);
- istehsal mərhələsində fəaliyyət risklərinin sığortası (ekoloji risklərin və digər məsuliyyət sahələrinin sığortası, istehsalın dayandırılmasından sığorta və s.);
- layihənin yekunlaşması mərhələsində risklərin sığortalanması (məsələn, dəniz şelfindəki neft hasilatında platformaların sökülmə prosesində risklərin sığortalanması).

Eyni zamanda, investisiya riskinin sığortası bazar iqtisadiyyatında sığortanın

perspektivli və prioritet bir növüdür. İnvestisiya riski təsərrüfat subyektinin investisiya fəaliyyəti üçün daxili və xarici şəraitdə qeyri-müəyyənliklər nəticəsində yaranmış xüsusi risklərin bir hissəsi kimi iqtisadi riskin ayrılmaz bir hissəsidir və aktivlərin və resursların itirilməsinin ölçülməsi ehtimalını, onların əldə etdiyi gəlirlər və ya əlavə investisiya xərclərinin yaranmasını əhatə etməklə təsərrüfat subyektinin investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində əhəmiyyətli fayda, gəlir əldə etmək imkanı verir.

Müasir dünya iqtisadiyyatında investisiyaların siyasi və iqtisadi şəraitinin əlverişsiz olması ilə xarakterik olan “riskli investisiya” zonaları mövcuddur. Bu növ sığortanın əsas xüsusiyyəti siyasi rejim, milli valyutanın konvertasiya şərtləri, gəlirin ixrac üzrə dəyişmələrə məruz qalması ilə əlaqədar zərərlərə əsaslanır. Siyasi risklər barədə əvvəldən proqnoz vermək çox çətindir. Siyasi risklər kimi siyasi xarakterə malik və dövlət orqanları, həmçinin xalq kütləsinə əsaslanan qeyri-müəyyən hadisələr daxil edilir. Məhz bu səbəbdən təcrübədə sığorta müqaviləsində siyasi riskləri “fors major” qeydi altında göstərilir. Belə müqavilələrə əsasən fors-major hadisələrin reallaşması zamanı sığorta olunan şəxsin əmlak maraqlarına toxunan ziyan sığortaçını bu ziyanı kompensasiya etməyə məcbur edə bilmir. Sığorta müqaviləsi siyasi risklərin sığorta edilməsinin xüsusi şərtlərinə uyğun olaraq imzalanarsa belə risklərin sığorta olunması mümkün ola bilər. Bir qayda olaraq belə müqavilələrdə aşağıda qeyd olunan risklər əksini tapa bilər:

1. investorun mülkiyyətinin müsadirə olunması, milliləşdirilməsi və yaxud ekspropriasiyası;
2. investorun əmlak mənafeyinə ziyan vuram hərbi vəziyyət, vətəndaş qarşıdurması və sosial itaətsizlik;
3. milli valyutanın konvertasiya olunmasının məhdudlaşdırılması və həmçinin, kapital və gəlirin ixrac edilməsini çətinləşdirən və yaxud buna qadağa qoyan qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi.

İnvestorun əmlak mənafeyinin siyasi risklərdən sığorta edilməsi bir qayda olaraq xüsusi sığorta təşkilatları, beynəlxalq təşkilatlar və ixtisaslaşmış milli agentliklər

tərəfindən reallaşdırılır. İnvestorun əmlak mənafeyinin sığorta edilməsini həyata keçirən ilk ixtisaslaşan dövlət agentliyi ABŞ-da 1969-cu ildə yaradılmış Xüsusi Xarici İnvestisiyalar Korporasiyasıdır. Bu təşkilat digər dövlətlərdə fəaliyyət göstərən ABŞ investorlarına aşağıda qeyd olunan proqramlar üzrə xidmət göstərir:

1. ekspropriasiya və yaxud milliləşdirmə, milli valyutanın sərbəst surətdə konvertasiya olan valyutaya çevrilməsi, vətəndaş qarşıdurmaları, çevrilişləri, iğtişələr, siyasi hakimiyyətin dəyişdirilməsi nəticəsində əmlaka vurulmuş ziyan və yaxud gəlir itkisi ilə bağlı olan siyasi risklərdən investorların əmlak mənafeələrinin sığorta edilməsi;
2. qısa və uzunmüddətli, həmçinin zəmanətli borcların tədqim edilməsi vasitəsilə ayrı-ayrı investorların layihələrinin maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi;
3. investorlara hər hansı bir dövlətin investisiya və siyasi mühitinin tədqiq edilməsi ilə bağlı olan məsləhət xidmətlərinin təqdim edilməsi.

Bu kontekstdə valyutaların konvertasiya edilməsi riskinə daha tez-tez rast gəlinir. Bu cür riskdə milli hökumət kapitalın gətirilməsi və yaxud əlverişsiz, hüququ məhdudlaşdırılmış dövriyyə məzənnəsinin blokadası barədə qəbul olunan qərara əsasən kapitalın konvertasiya olunmasının və gəlirin daha möhkəm valyutaya çevrilməsinin qeyri-mümkün olması ifadə edilmişdir. Buna baxmayaraq, milli valyutanın devalvasiyası və məzənnənin sərt olaraq üzməsi sığorta hadisəsi hesab edilməyə də bilər, belə ki, bu cür itkilər təsadüfi olmayan spekulativ risklər hesab edilir. İnvestisiyaların milliləşdirilməsi ilə əlaqədar olan risklərin sığorta edilməsi sığorta müdafiəsinin investora ancaq milli hökumət tərəfindən nəzərdə tutulan kompensasiyanın ödənilməsi ilə təqdim edilə bilər. Sığorta obyektlərinə investisiyaların aşağıda qeyd olunan növləri daxil edilir:

- səhmlər və qiymətli kağızlar, eləcə də iştirak hüququ verən sənədlər;
- tikinti-montaj işləri, istehsalın müasirləşdirilməsi ilə bağlı olan vasitəli investisiyalar;
- lisenziyalaşdırma ilə bağlı olan əmlak hüququ;
- ssudalar, kreditlər və investisiyaların digər növləri.

Bir qayda olaraq investisiyaların sığortalanması işində aşağıdakı sığorta növləri müəyyənləşdirilir:

1. Mülkiyyətin sığortası (maddi və qeyri-maddi aktivlər).
2. İnvestisiya risklərinin sığortası, real investisiya riskləri ilə üzləşən obyektləri, ilk növbədə, investisiya layihəsi üzrə tikinti-quraşdırma işinin vaxtında başa çatdırılmaması riskləri, tikinti-quraşdırma işlərinin vaxtında yerinə yetirilməməsi, planlaşdırılmamış şəkildə proqnozlaşdırılan istehsal gücü ilə bağlı riskləri əhatə edir.
3. Dolaylı maliyyə risklərinin sığortası təxmin edilən mənfəətin sığortasını, itirilmiş mənfəətin sığortasını, müəyyən edilmiş büdcə xərclərindən və ya cari xərclərdən artıq maliyyə xərclərini, lizinq ödənişlərinin sığortasını əhatə edir.
4. Maliyyə təminatının sığortası investorların (kreditorların) xahişi ilə maliyyə vəsaitləri (əməliyyat, bank, kommersiya və digər kredit növləri şəklində) borclanması prosesində istifadə olunur. Belə sığorta predmeti əsas borcun məbləğinin qaytarılmaması (vaxtından əvvəl geri qaytarılmaması) və müəyyən edilmiş faiz dərəcəsinin ödənilməməsi (vaxtında ödənilməməsi) riskidir. Maliyyə təminatının sığortalanması borc kapitalı ilə əlaqəli təsərrüfat subyektinin müəyyən maliyyə öhdəliklərini kredit müqaviləsinin şərtlərinə tam uyğun olaraq yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur.

Sahibkarlıq risklərinin sığortası tətbiq edərkən, aşağıdakı xüsusiyyətlər nəzərdən keçirilir [36,s.216]:

- sığorta təsərrüfat subyektinin maddi və qeyri-maddi aktivlərinin bütün kompleksini əhatə edə bilər;
- bu aktivlərin sığortası müvafiq ekspertiza olduqda, onların real bazar dəyərinin miqdarında (məsələn, balans dəyəri deyil, ilkin dəyərində) həyata keçirilə bilər;
- bu aktivlərin müxtəlif növlərinin sığortalanması bir çox (bir deyil) sığortaçı tərəfindən həyata keçirilə bilər ki, bu da sığorta qorunmasının etibarlılığı baxımından, xüsusilə də sığortaçıların özlərinin ödəmə qabiliyyətinin olmaması halında xüsusilə əhəmiyyətli olur. (bu cür sığorta iqtisadiyyatda investisiya risklərinin diversifikasiyası sayılır);

- bu aktivlər sığorta prosesində perspektiv dövrdə inflyasiya riski nəzərə alınmaqla da sığortalana bilir;
- sığorta şirkəti müqavilədən irəli gələrək həmçinin istehsalın dayandırılmasından (sığorta hadisəsi nəticəsində) irəli gələrək itirilmiş mənfəəti də geri qaytarır.

Ölkəmizdə sənaye sahələrinə yönəldilən investisiyaların böyük əksəriyyəti istehsalat sahələrində müxtəlif avadanlıq və dəzgahların alınmasına sərf edilir. Avadanlıqların davamlı olaraq işlək vəziyyətdə olması eyni zamanda istehsalın da davamlı aparılmasını şərtləndirir. Ölkəmizdə sığorta bazarında bir sıra sığorta şirkətləri avadanlıq sığortasını təmin edir. Məsələn “AXA MBASK” Sığorta Şirkəti avadanlığın xarab olması və ya məhv olması zamanı müdafiəni təmin etmək üçün xüsusi sığorta məhsulu təklif edir ki, bu məhsul üzrə sığortalanan obyektlər kimi istehsalatda tətbiq olunan müxtəlif avadanlıqlar – mühərriklər, generatorlar, transformatorlar və s. sığorta ilə əhatə olunur. Bu zaman avadanlıqlarda yaranan istənilən növ gözlənilməyən nasazlıq, işçilərin ehtiyatsız davranışı nəticəsində sıradan çıxma, fiziki partlayış, elektrik cərəyanında qısaqapanma nəticəsində sıradan çıxma riskləri sığortalınır.

Ölkəmizdə təəssüf ki, investisiyaların sığortası adlı konkret sığorta sinfi yoxdur. Ekspertlər bu vəziyyəti üç səbəbdən izah edirlər:

- ölkəmiz üçün investisiyaların sığortası xidmətləri daha çox riskli məhsul hesab edilir;
- investisiya layihələri ilə işləmək üçün ixtisaslı kadrların çatışmazlığı var;
- xarici təcrübədə olduğu kimi ölkəmizdə böyük investisiya müqavilələrinə xidmət edən fondlar (ehtiyatlar) yoxdur.

Xarici təcrübədə hələ 1934-cü ildə Beynəlxalq Kredit və İnvestisiya Sığortaçılar Birliyi (Bern İttifaqı) yaradılmışdır ki, bu da bir ildən beş ilədək ixrac kreditləri üçün sığorta təminatını həyata keçirən dövlət və özəl sığorta şirkətlərini birləşdirirdi. ABŞ, Yaponiya, Almaniyanın payına dövlət investisiya riskləri sığortası proqramları çərçivəsində həyata keçirilən sığorta əməliyyatlarının ümumi həcmnin 80 faizi düşür.[39,s.167] Keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrin demək olar ki

hamısında investisiyaların sığortalanması məsələləri hələ də düzgün inkişaf etməmişdir. Əsas səbəblər kimi:

- investisiya sığortası üçün lazımi tənzimləyici normativ bazanın olmaması;
- böyük risklər üçün məsuliyyət götürmək üçün kifayət qədər maliyyə vəsaitinin olmaması;
- investisiya risklərinin əvvəlcədən keyfiyyətli sığorta ekspertizasını təmin edən infrastrukturun aşağı səviyyəsi;
- təcrübə və ixtisaslı kadrların çatışmazlığı.

Keçid iqtisadiyyatına malik ölkələrdə intellektual malların segmentinə və ya maliyyə kateqoriyasına aid risklərə münasibətdə sərmayəçi müdafiəsiz qalır. Sərmayəçi yalnız investisiyanın yönəldiyi sahə üzrə daşınan və daşınmaz əmlakı sığorta etdirməklə, eləcə də növbəti paraqrafda qeyd olunan bir sıra sahibkarlıq risklərini sığorta etdirməklə özünü müəyyən risklərdən qoruya bilir. Amerikada tətbiq edilən OPIC sistemi, Yaponiyada sahibkarlar üçün tətbiq edilən analoji MAGI sistemləri vardır ki, bütün növ investisiyaların istər siyasi, istərsə də maliyyə risklərindən tam sığortalanmasını nəzərdə tutur.

2.2 Sahibkarların sığortalanmasında istehsal risklərinin sığortalanması

Sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq malların, məhsulların və xidmətlərin istehsalı prosesində müəyyən problemlərlə, məsələn, xammalın düzgün planlaşdırılmamış istifadəsi ilə, istehsal xərcinin artması, iş vaxtının uzanması, yeni texnologiyaların düzgün mənimsənilməməsi nəticəsində istifadədə meydana çıxan problemlərlə üzləşə bilirlər. Bu amilləri nəzərə alaraq sığorta bazarında istehsal risklərinin əsas səbəbləri kimi aşağıdakılar müəyyən edilir [35,s.232]:

- təbii fəlakət, texnogen qəzalar və digər analoji fəvqəladə halların baş verməsi ilə istehsalat prosesində baş verən pozuntularla bağlı risklər;

- əmək məhsuldarlığının azalması, avadanlıqların işinin dayandırılması, iş vaxtının itirilməsi; zəruri miqdarda xammalın olmaması, qüsurlu məhsulların həcmnin artması nəticəsində məhsulların istehsalı və satışının planlaşdırılmış həcmdə azalması;
- məhsulun keyfiyyətsiz olması, bazar şərtlərindəki əlverişsiz dəyişikliklər, tələbatın azalması ilə əlaqədar məhsul və xidmətlərin planlaşdırılan satış qiymətlərinin azalması,
- məhsul təchizatçıları, yaxud mal və xidmətlərin alıcıları tərəfindən müqavilə şərtlərinin icra olunmaması ilə bağlı risklər;
- həddindən artıq xərcləmə, materiallar, xammal, yanacaq, enerji, nəqliyyat xərclərinin artması, ticarət xərcləri, ümumi xərclər və digər təsadüfi xərclər nəticəsində material xərclərinin artırılması nəticəsində;
- vergi dərəcəsinin dəyişməsi nəticəsində vergi ödənişlərinin və digər ayırmaların artması ilə şirkətin əlverişsiz vəziyyətə düşməsi;
- təchizatın aşağı tədarükü, yanacaq tədarükündə və enerjiddə kəsintilər;
- innovasiya riskləri - müasir texnika və texnologiyanın tətbiq edilməsi ilə bağlı meydana çıxan risklər;
- İstənilən istehsal sahələrinin maliyyə vəsaitləri və maddi resurslarla təmin edilməsi ilə bağlı risklər;
- müəssisələrin avadanlıqlarının fiziki və texnoloji köhnəlməsi.

Ölkəmizdə sahibkarlıq risklərinin sığortalanması o qədər də geniş inkişaf etməmişdir. Təbii ki, bu amilə rəvac verən səbəblər arasında sığorta bazarının inkişaf problemləri ilə yanaşı sahibkarların sığorta təşkilatlarına etibar etməməsi faktı əsas rol oynayır ki, burada da sığorta barəsində cəmiyyətdə məlumatlandırma səviyyəsinin aşağı olması mühüm təsir göstərir. Sığorta bazarında müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarlar üçün az sayda sığorta məhsulları təklif edilir. Məsələn, işin dayanması ilə bağlı risklərdən sığorta, fermerlər üçün kənd təsərrüfatı bitkilərinin və heyvanların sığortası və s. Cədvəl 2.1-də ölkəmizdə mövcud sığorta sinifləri, eləcə də sığorta haqları və ödənişləri barədə məlumat verilmişdir.

Cədvəl 2.1 2017-ci il üzrə sığorta haqları və sığorta ödənişləri haqqında məlumat

[48]

(manatla)

Sığorta sinifləri	Sığorta haqları	Sığorta ödənişləri
könüllü sığortalar üzrə - cəmi :	375 231 473,05	199 424 892,20
o cümlədən:		
Həyat sığortası üzrə	177 855 771,53	126 406 920,10
Qeyri-həyat sığortası üzrə	197 375 701,52	73 017 972,10
o cümlədən:		
Şəxsi sığorta	90 538 533,47	53 830 176,34
o cümlədən:		
fərdi qəza və xəstəlik sığortası	4 272 657,13	451 793,77
tibbi sığorta	83 165 692,02	53 002 789,25
xaricə səfər edən vətəndaşların sığortası	3 100 184,32	375 593,32
Əmlak sığortası	106 837 168,05	19 187 795,76
o cümlədən:		
əmlakın sığortası	87 517 481,11	16 397 809,71
<i>o cümlədən:</i>		
əmlakın yanğından və digər risklərdən sığortası	37 813 447,92	2 214 389,85
avtonəqliyyat vasitələrinin sığortası	22 546 881,10	10 873 820,43
dəmiryol nəqliyyatı vasitələrinin sığortası	310 542,80	0,00
hava nəqliyyatı vasitələrinin sığortası	10 561 901,20	0,00
su nəqliyyat vasitələrinin sığortası	7 595 516,76	0,00
yüklərin (nəqliyyat) sığortası	3 257 520,74	76 021,07
kənd təsərrüfatı bitkiləri məhsullarının sığortası	1 325 679,01	1 419 365,96
kənd təsərrüfatı heyvanlarının sığortası	3 009 102,66	94 992,40
əmlakın sığortası ilə bağlı digər siniflər	1 096 888,92	1 719 220,00
o cümlədən :		
işçilərin dələduzluğu sığortası	1 047 996,92	1 719 220,00

pul və pul sənədlərinin saxtalaşdırılmasından sığorta	48 892,00	0,00
titul sığortası	0,00	0,00
mülki məsuliyyətin sığortası	19 310 327,34	2 789 986,05
<i>o cümlədən:</i>		
avtonəqliyyat vasitələri sahiblərinin mülki məsuliyyətinin sığortası	1 211 101,04	101 075,60
dəmiryol nəqliyyatı vasitələri sahiblərinin mülki məsuliyyətinin sığortası	0,00	0,00
hava nəqliyyatı vasitələri sahiblərinin mülki məsuliyyətinin sığortası	4 458 964,61	1 532 610,00
su nəqliyyatı vasitələri sahiblərinin mülki məsuliyyətinin sığortası	249 196,62	0,00
yük daşıyanın mülki məsuliyyətinin sığortası	28 909,49	75 935,99
mülki-hüquqi müqavilə üzrə mülki məsuliyyətin sığortası	0,00	0,00
peşə məsuliyyətinin sığortası	1 949 422,54	500,00
işəgötürənin məsuliyyət sığortası	1 183 546,00	9 423,29
ümumi mülki məsuliyyətin sığortası	10 229 187,04	1 070 441,17
hüquqi xərclərin sığortası	0,00	0,00
kredit sığortası	90,00	0,00
<i>o cümlədən:</i>		
kreditlərin sığortası	90,00	0,00
ipoteka sığortası	0,00	0,00
qarışıq maliyyə risklərinin sığortası	9 269,60	0,00
<i>o cümlədən:</i>		
əmlakın bazar dəyərinin düşməsi riskindən sığorta	0,00	0,00
işin dayanması ilə bağlı risklərdən sığorta	9 269,60	0,00
İcbari sığortalar üzrə -cəmi	181 635 105,55	57 684 705,24
o cümlədən:		
Həyat sığortası üzrə	33 165 399,01	4 226 402,16
o cümlədən:		

İstehsalatda bədbəxt hadisələr və peşə xəstəlikləri nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından icbari sığorta	33 165 399,01	4 226 402,16
Qeyri-həyat sığortası üzrə	148 469 706,54	53 458 303,08
o cümlədən:		
nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası	0,00	0,00
sərnişinlərin icbari sığortası	0,00	0,00
icbari ekoloji sığorta	0,00	0,00
yanğından icbari sığorta	0,00	0,00
MM deputatların icbari şəxsi sığortası	121 235,00	0,00
tibbi personalın AİDS-dən sığortası	0,00	0,00
hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası	15 147 674,00	4 482 960,00
məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin dövlət icbari şəxsi sığortası	12 260 440,00	1 360 077,00
dövlət qulluqçuların icbari sığortası	0,00	0,00
diplomatik nümayəndələrin icbari sığortası	0,00	0,00
auditorların peşə məsuliyyətinin icbari sığortası	8 029,50	0,00
daşınmaz əmlakın icbari sığortası	27 928 380,98	2 828 107,21
daşınmaz əmlakın istismarı ilə bağlı mülki məsuliyyətin icbari sığortası	296 073,69	23 533,47
avtonəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası	92 604 047,37	44 763 625,40
sərnişinlərin icbari fərdi qəza sığortası	103 826,00	0,00
YEKUN	556 866 578,60	257 109 597,44

Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafında kənd təsərrüfatına xüsusi diqqət yetirilir və fermerlərə güzəştli subsidiyaların verilməsi, onların vergidən azad edilməsi bu sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinə əlavə stimulyer verir. Kənd təsərrüfatı bitkiləri məhsullarının sığortası sinfi üzrə 2017-ci ildə sığorta təşkilatları tərəfindən 1 325 679,01 AZN dəyərində sığorta haqları yığılmışdır. Həmin dövr ərzində 1 419 365,96

AZN dəyərində sığorta ödənişləri aparılmışdır. Kənd təsərrüfatı heyvanlarının sığortası sinfi üzrə 2017-ci ildə sığorta təşkilatları tərəfindən 3 009 102,66AZN dəyərində sığorta haqları yığılmışdır. Bu dövr ərzində 94 992,40AZN dəyərində sığorta ödənişləri aparılmışdır [48]. Baxmayaraq ki, qeyd olunan dövr üzrə ölkədə *kənd təsərrüfatının* ümumi məhsulunun faktiki qiymətlərlə dəyəri 6 mlrd. manata [46] yaxındır bu istiqamətdə sığorta yığımını olduqca aşağı hesab edilə bilər.

Sahibkarlıq risklərinin sığortalanmasında istehsalda fasilədən zərərin sığortalanması bir çox ölkələrdə geniş tətbiq edilməkdədir və sığorta təcrübəsində bu sığorta sinfinin tətbiqi sahibkarlığın növündən asılı olaraq həyata keçirilir. İstehsal prosesində davamlılığın təmin edilməsi, müəyyən məhsulun istehsalı və satışı, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin uğurlu inkişafının əsas şərti hesab edilir. Hər-hansı sahibkarlıq subyekti istehsalda yaranan fasilə nəticəsində meydana çıxan itkidən sığortalanmaq hüququna malikdirlər. İstehsal prosesində fasilə müxtəlif səbəblərdən meydana çıxıb bilər: təbii və fəvqəladə hadisələr, istehsal avadanlığının xarab olması, sıradan çıxması, eləcə də müxtəlif kommersiya amilləri nəticəsində istehsalatda boş dayanma vəziyyəti yarana bilər. Bu sığorta növləri müxtəlif növ sığorta hadisələrinin baş verməsindən yaranan mümkün zərərləri əhatə edir: kommersiya amilləri (xammal və materialların tam və ya vaxtında verilməməsi, bazar şərtlərinin dəyişdirilməsi, ən təcili öhdəliklərin həlli üçün maliyyə mənbələrinin olmaması səbəbindən istehsalın dayandırılması), siyasi amillər (müharibə, nümayişlər), təbii amillər (əlverişsiz iqlim şəraiti). Həm də qeyd etmək lazımdır ki, istehsalın dayanması ilə bağlı müddət sığorta qaydaları ilə müəyyənləşdirilir ki, bununla da sığortaçı müvafiq itkilərin, yəni istehsal mənfəətinin itirilməsinin bərpası üçün məsuliyyət daşıyır. Lakin, sığorta hadisəsinin təsnifatı zamanı, xüsusilə, qaçılmazlığın və cari xərclərin (işçilərin əmək haqqı, vergilər və ödənişlər, binaların icarəsi) müəyyənləşdirilməsi ilə müəyyən nüanslar mövcuddur.

Qeyd olunan hallardan irəli gələrək müəyyən etmək olar ki, istehsal prosesində baş vermiş fasilələrdən sığorta olunma sığorta müqaviləsində yuxarıda sadlanan və yaxud nəzərdə tutulan digər halların baş verməsi ilə bağlı olaraq sahibkarın

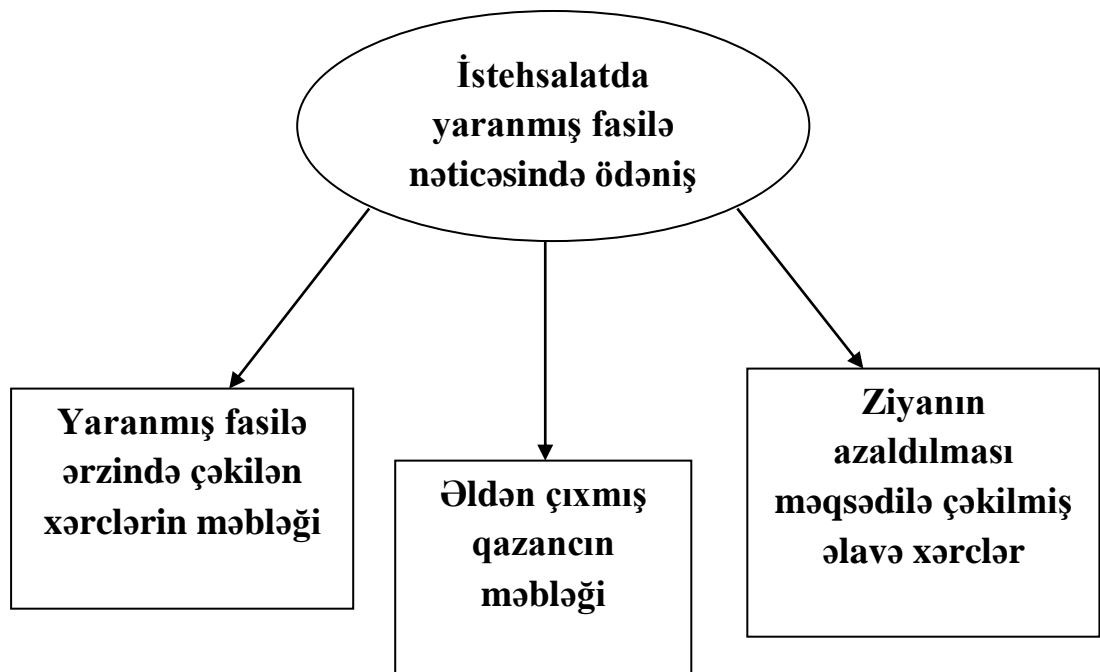
fəaliyyətinin tam gücü ilə reallaşdırmasının mümkünsüzlüyündən irəli gələrək dəymiş ziyanın sahibkara ödənilməsinə yönəlmişdir. İstehsal prosesində yaranmış fasilə hadisəsinin sığorta olunması əmlak sığortası ilə bağlıdır.

İstehsalatda məcburi olaraq fasilələrin yaranması nəticəsində əldən çıxan gəlirin sığorta edilməsi fəvqəladə hadisələr zamanı sığorta etdirən sahibkarın müəyyən əmlakının – texnikaların, istehsalat avadanlıqlarının, bina və tikililərin məhv olması nəticəsində dəymiş ziyanın ödənilməsinə nəzərdə tutur. Sığorta təşkilatı sığorta etdirən sahibkarın müəssisəsinin normal olaraq fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində əldə edilən gəlir üzrə itkini ödəyir. İstehsalatda yaranmış fasiləlik müddəti sığorta etdirən şəxsə müqaviləyə əsasən təqdim edilən əmlakın sıradan çıxması ilə əlaqədar olaraq meydana gəldikdə sahibkarın gəlir itkisi ödənilməlidir. Gəlir itkisinin sığorta edilməsi, qanunvericiliyə müvafiq surətdə sahibkarlıq risklərinin sığorta edilməsinə aid edilən maliyyə riski sığortası forması kimi çıxış edir. Əgər sığorta olunan sahibkarlıq subyektinin istehsal yaxud, kommersiya fəaliyyəti maddi ziyan səbəbi ilə tam surətdə, və ya qismən dayanarsa, istehsal prosesində yaranmış fasilə sığorta hadisəsi hesab olunur. Əgər sığorta olunmuş əmlak onu sığorta edən qurum tərəfindən ödənilməli olan sığorta hadisəsi ilə zədə alırsa və yaxud yararsız vəziyyətə düşərsə bu maddi ziyan hesab olunur.

İstehsal prosesində fasilə hallarının sığorta olunması müəyyən baxımdan həmin müəssisənin əsas və dövrüyyə fondlarına əlavə olaraq çıxış edir. İstehsalda fasilələrin sığortalanması bu və yaxud digər səbəbdən ehtimal edilən gəlirin əldən çıxması ilə əlaqədardır. Bu mənada sığorta təşkilatının məsuliyyət müddətinin müəyyən edilməsi vacib əhəmiyyətə malikdir. Sığorta hadisəsi baş verdikdə sığorta ödənişinin həcmi sığorta etdirən sahibkarlıq subyektinin sənədləri və zəruri hesablamalar əsasında müəyyən edilir. Bir qayda olaraq, sığorta müqaviləsinin bağlanmasından əvvəl olan dövr üzrə əldə edilmiş gəlirlərin orta göstəricisi müəyyənləşdirilir. Bir çox hallarda bu dövr 1 il olaraq qəbul edilir. Sığorta etdirən sahibkarlıq subyekti nəzarət dövründə gəlir əldə edə bilmədikdə sığorta təşkilatı sığorta ödənişi həyata keçirməkdən imtina edə bilər. İstehsalat prosesində fasilə vəziyyətinin yaranma səbəblərini müəyyən

etmək və əldə edilməyən gəlirin həcmi təyin etmək məqsədilə sığorta təşkilatı sahibkardan mühasibatlıq sənədlərini, mühasibat kitabını və eləcə də sığorta ödənişinin həcmi müəyyən etmək üçün zəruri məlumatların, sənədlərin təqdim edilməsini tələb edir. İstehsalat prosesində fasilə hallarının sığorta edilməsi ilə bağlı bağlanmış müqaviləyə əsasən sığorta təşkilatı həm əldə edilməyən gəliri, həm də sahibkarlıq subyektinin normal fəaliyyətinin dərhal bərpa olunması məqsədilə həmin sahibkarın cəlb etdiyi əlavə xərcləri də ödəyir. Bura həm də işçilərin sıradan çıxmış, xarab olmuş texnika və avadanlıqların bərpa edilməsinə sərf edilmiş xərclərini, avadanlığın bərpa xərclərini aid etmək olar. İstehsalatda yaranmış fasilə nəticəsində ödəniş məbləği bir qayda olaraq 3 hissədən ibarət olur:

Sxem 2.1 İstehsalatda yaranmış fasilə nəticəsində ödəniş məbləğinin strukturu

Sığorta ödənişi məbləğində ən böyük çəki məhz əldən çıxmış qazanc məbləği olduğundan bu sığorta bəzi hallarda itirilmiş mənfəətin sığorta edilməsi də adlandırılır. İstehsalat prosesində meydana çıxan fasilə ərzində çəkilmiş xərclərə elə sığorta xərcləri daxil edilir ki, onlar bir qayda olaraq istehsal prosesinin dayanmasından və yaxud dayanmamasından asılı deyildir. Bu mənada sığorta işinin

təşkilində qeyd olunan xərclərin ümumi xərclərin tərkibində ayrılması xüsusi olaraq nəzərə alınır. İstehsal prosesində meydana çıxan fasilə ərzində itirilmiş mənfəətin həcmi müəyyən etmək üçün istehsalın dayanması nəticəsində istifadə olunmamış məhsulun həcmi məhsul həcminə düşən mənfəət normasına vurmaqla müəyyən etmək olar. Bu zaman istehsalatda fasilə yarandığı müddət ərzində istifadə olunmamış məhsulun həcmi tapmaq üçün istehsal prosesində digər sahələrdə texnoloji vəziyyətin bərpası nəticəsində əldə olunan faktiki məhsulu çıxmaqla tapmaq olar. Çəkilməsi nəzərdə tutulan əlavə xərcləri tapmaq üçün isə bir qayda olaraq mühasibər uçotu xərclərindən istifadə etmək lazım gəlir. Bu xərclərə iş vaxtından əlavə olaraq təqdim edilən əmək haqları, fəvqəladə təmir xərcləri, lazımi yarımfabrikatların alınması, sıradan çıxmış texnikanın əvəzinə yeni texnikanın cəlb olunması ilə bağlı lizinq xərcləri, əlavə kommunal xərclər və s. adi edilir. Bir qayda olaraq sığortalanmış şəxsin məsuliyyət həddi 20%-ə qədər ola bilər. Eyni zamanda bu kateqoriya üzrə sığorta tədiyyələri istehsal ediləcək əmtəəlik məhsulun dəyərinə əsasən faizlə müəyyənləşdirilir. Bu sığorta növü üzrə sığorta təşkilatı ilə sahibkarlıq subyekti arasında məsuliyyətin tənzimlənməsi məqsədilə franşizadan istifadə edilir.

Franşiza - sığorta müqaviləsinin şərtlərinə əsasən müəyyən edilmiş məbləğdən artıq zərərlərin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş öhdəliklərdən sığortaçının sərbəst buraxılmasıdır. Franşiza şərti və şərtsiz ola bilər. Şərti franşiza müəyyən edildikdə istehsalda yaranmış fasilə müddəti franşiza müddətindən artıq olmadıqda sığorta şirkəti kompensasiya ödəmir. Şərtsiz franşizada isə kompensasiya hər hansı bir halda ödənilir, lakin franşiza çıxdıqdan sonra. Müqavilənin tərtib edildiyi tarixdə həm də müəyyən edilmiş franşizanın ölçüsünə xüsusi diqqət yetirilməlidir, bu həm də maksimum ödəniş məbləğinin bir hissəsi kimi müəyyən edilə bilər. Sığorta haqqı aşağıdakılardan asılı olaraq sığorta şirkəti tərəfindən müəyyən edilir:

- müəssisənin məxsus olduğu milli iqtisadiyyatın sahəsindən;
- istehsal dayanması üçün maksimum sığorta müddətindən;
- müəyyən edilmiş ölçüdə franşizadan.

Bir qayda olaraq istehsal prosesində fasilə ilə bağlı tariflər fərdi olaraq

müəyyənləşdirilir.

Qeyd olunduğu kimi, istehsalatda fasilələr nəticəsində meydana çıxan zərərlərə və ya gəlir itkisi üzrə təminat bir qayda olaraq, ölkəmizdə sığorta təşkilatları tərəfindən əmlak sığortası üzrə bağlanan müqaviləyə əlavə şəkildə qeyd edilir. İstehsal fəaliyyətinin dayanması riskindən sığorta ilə bağlı olaraq sığorta obyektinə bağlanmış müqavilə üzrə qeyd edilən daimi xərclər və gəlir itkisi aiddir. Bu gəlirlər bir qayda olaraq aşağıdakı qaydada formalaşırlar:

- İstehsalat subyektlərində - məhsul istehsalı hesabına;
- Xidmət sferasında fəaliyyət göstərən subyektlərdə - xidmət göstərilməsi hesabına;
- Ticarətlə sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə - məhsulun satışı hesabına.

Müqaviləyə əsasən sığorta hadisəsi sığortalanmış sahibkarlıq subyektinin sığorta müqaviləsində qeyd olunmuş kommersiya fəaliyyətinin qismən və ya tam surətdə dayandırılması və ya istehsalatın zəifləməsi hesab olunur. Müqaviləyə əsasən sığortalanan sahibkarlıq subyektinin biznes fəaliyyətinin dayanması nəticəsində sığorta hadisəsi yalnız həmin subyektin kommersiya fəaliyyət zamanı istifadə edilən bina, avadanlıq, texnika, qurğu və əmtəələrə, qüvvədə olan əmlakın yanğın və digər fəvqəladə hallardan sığortası müqaviləsi ilə təminat verilən hadisənin baş verməsi nəticəsində hesab edilir. Bu zaman aşağıda sadalanan əmlaka zərər dəyməsi nəticəsində baş verən hadisə sığorta hadisəsi hesab edilmir:

1. sığortalanmış sahibkarlıq subyektinə məxsus olan pullar -banknotlar, hər hansı valyuta, çeklər, poçt və pul sifarişləri, poçt ştampları və markaları, vauçerlər, səhmlər, qiymətli kağızlar, istiqrazlar, sənədlər- plan, çertyojlar, fotoşəkillər, perfokartlar, müxtəlif informasiya daşıyıcıları, mühasibatlıq sənədləri və ya hər hansı yazılı formada olan qeydlər;
2. Külçə və digər formada olan əlvan metallar, nəcib metallar, qiymətli daşlar və zinət əşyaları və s. ;
3. Marka kolleksiyaları, sikkələr və pul nişanları, digər kolleksiyalar, həmçinin incəsənət əsərləri, digər sənətkarlıq nümunələri;
- 4 Silahlar və döyüş sursatları;

5. Tikintisi başa çatmayan obyektlər;
6. Heyvandarlıq və kənd təsərrüfatı;
7. İstifadə müddəti və reallaşma müddəti sona çatmamış mallar;

Sığorta təşkilatları ilə bağlanmış müqavilələrə əsasən sığorta təşkilatı sığorta müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət ərzində kommersiya fəaliyyətinin dayanması müddətində meydana çıxan daimi xərcləri ödəyir. Bir qayda olaraq bu müqavilədə birbaşa nəzərdə tutulmursa aşağıda sadalananlar üzrə təminat verilmir:

- Əmlakın yangından və digər risklərdən sığortası müqaviləsi və əsas şərtlərin müddəaları əsasında təminat verilməyən risklərin səbəb olduğu gəlir itkisi;
- Məhsulun əldə edilməsi ilə əlaqədar olan xərclər və məhsulun reallaşması ilə əlaqədar yol xərcləri;
- Dövriyyədən alınan və satınalma üçün cəlb edilmiş vergilər, əlavə dəyər vergisi, mənfəət vergisi, aksizlər, gömrük rüsumları və digər vergilər.
- Statik xərclər.
- Müqavilə üzrə öhdəliklərin icra edilməməsi ilə bağlı olaraq cərimə və sanksiyalar;
- Qablaşdırma və daşınma ilə bağlı olaraq meydana çıxan gəlir itkisi.
- Müharibə, vətəndaş müharibəsi, hərbi əməliyyatlar, təcavüz, iğtişas, işğal, aqressiya aktları, digər dövlətlər tərəfindən aksiyalar, tətillər, inqilab, ictimai asayişin kütləvi pozulması, xalq hərəkatı, çevriliş, silahlı yolla hakimiyyətin dəyişdirilməsi, terrorizm, boykot və bu hadisələrin nəticələri;
- nüvə təhlükəsi, radioaktiv tullantılar nəticəsində meydana çıxan fəlakətlər;
- sığortalanmış şəxs və yaxud onun nümayəndələri tərəfindən qəsdən törədilmiş hərəkatlar;
- sığorta müqaviləsi üzrə hər hansı bir iddia ortaya çıxdığı zaman eyni məsuliyyət üzrə başqa bir sığorta təminatı olduğu müəyyən edilərsə;
- sığorta təminatının əhatə dairəsindən kənarında baş vermiş hadisələr;
- Tikinti ərazilərində aparılan hər hansı tikinti işləri nəticəsində iş fəaliyyəti prosesində dayanma halları;
- Şaxta, donma nəticəsində dəyən hər hansı bir itki, ziyan və yaxud məhv olma.

- Valyuta mübadiləsi kursunda yaranmış fərq;
- Sığortalanmış subyektin alkoqol, toksik və ya narkotik maddələrin təsiri altında hərəkəti (yaxud hərəkətsizliyi) nəticəsində meydana çıxan hadisələr;
- Səlahiyyətli şəxsin hərəkəti və ya qərarı nəticəsində meydana çıxan zərərlər.
- Tərəfdaşların müqavilə üzrə öhdəliklərini icra etməmələri ilə əlaqədar meydana çıxmış ziyanlar.

Ölkəmizdə işin dayanması ilə bağlı risklərdən sığorta sinfi üzrə 2017-ci ildə sığorta təşkilatları tərəfindən 9 269,60 AZN dəyərində sığorta haqları yığılmışdır. Həmin dövr ərzində sığorta ödənişləri aparılmamışdır [48]. Göründüyü kimi sahibkarlar ya müvafiq sığorta sinfi üzrə məhsullardan məlumatsızdırlar, ya da bu sahəyə o qədər də maraq göstərmirlər. Bu istiqamətdə sahibkarlıq subyektləri arasında maarifləndirmə işlərinin aparılması sahibkarların bu sahəyə maraq göstərməsini təmin edə bilər. Eləcə də inkişaf etmiş sənaye ölkələrində uğurla tətbiq edilən bu sığorta sinfi üzrə təcrübələrin öyrənilməsi əhəmiyyətli ola bilər.

İsveçrədə sığorta təşkilatlarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi nəticələrinə əsasən istehsal prosesində fasilələrdən sığorta olunma sığorta təşkilatları üçün çox gəlirli sığorta siniflərindən biridir. Bu məhsul bir çox hallarda ənənəvi sığorta növlərində bonus olaraq da tətbiq edilir. Almaniyada qeyd olunan məhsul üzrə ödənilən sığorta haqları əmlakın ənənəvi sığorta edilməsi məhsuluna nisbətən 2 dəfə çoxdur. Bir qayda olaraq sahibkarlıq subyektlərinin istehsal prosesində yaranan fasilələrdən sığortalanması məhsulu üzrə aşağıda sadalanan müqavilələr daha geniş tətbiq edilir:

- Fövqəladə hadisələr nəticəsində istehsalda yaranmış fasilədən sığortalanma;
- İstehsal prosesində istifadə edilən avadanlıq və ya maşının sıradan çıxmasından sığortalanma;
- elektrik qurğularının sıradan çıxması ilə əlaqədar müxtəlif rabitə vasitələrinin normal işləməsində, texnoloji proseslərdə yaranmış fasilə vəziyyətinin sığortalanması.

İstehsalda yaranmış fasilə nəticəsində meydana çıxan bu hallar, eləcə də əmlakın

yararsız vəziyyətə düşməsi baş verdikdə sığorta təşkilatları müqavilə üzrə kompensasiya ödəyirlər.

Müəssisənin fəaliyyəti ilə əlaqəli risklərin sığortası kimi baxdıqda mövcud sığorta sahələri, şəxsi, əmlak və ya məsuliyyət sığortası bu və ya digər dərəcədə istehsal risklərinin sığortası ilə müəyyən bağlılığa malikdir. Xarici sığorta praktikasında "sənaye riskləri" anlayışı bir sənaye müəssisəsinin (onun əsas və cari aktivləri) birbaşa və dolaylı zərərlərə səbəb ola biləcəyi əlverişsiz hadisələri nəzərdə tutur. Sənaye risklərinin təsnifatının mürəkkəbliyi müxtəlif sənaye sahələri ilə müəyyən edilir və bundan irəli gələrək sığortalanan obyektlər üçün müəyyən bir risk qrupuna vahid bir yanaşma praktiki olaraq qeyri-mümkün olur. Beləliklə, "sənaye riskləri" konsepsiyası müxtəlif növ sığorta növlərini (yanğın və digər təbii fəlakətlərə qarşı əmlakın sığortası, habelə insan fəaliyyəti nəticəsində baş verən qəzalar, istehsalatda fasilənin nəticəsi olaraq mənfəətin itirilməsinə qarşı sığorta, sahibkarların ətraf mühitə və üçüncü şəxslərə zərər vurma məsuliyyətinin sığortası, məhsul istehsalçılarının məhsul keyfiyyətinə görə məsuliyyətinin sığortası, qəza hallarından sığorta və s.) nəzərdə tutur.

Dünya təcrübəsində sahibkarların mülkiyyət maraqlarının sığortalanmasını təmin edən sığorta növləri kifayət qədər çoxdur. Onlar, bir qayda olaraq, sığorta obyektləri və sığorta risklərinə ayrılırlar. Əmtəə istehsalı prosesində vasitələrin dövriyyəsinin üç mərhələsini nəzərə alaraq pul, istehsal və əmtəə mərhələsində sahibkarların sığorta müdafiəsi ilə bağlı bütün növlər bu mərhələlərə uyğun olan qruplara daxil edilə bilər. Birincisi, pul mərhələsi kapitalın qoyulması və zəruri istehsal vasitələrinin alınması ilə bağlıdır. Qoyulmuş kapitalın sığortalanması investisiyaların sığortası və maliyyə təminatı ilə təmin edilir. İstehsal mərhələsində əsas malların, əməyin, istehlak edilən xammalların, materialların, yanacaq və qeyri-tam məhsulların hazır məhsula köçürülməsi ilə yeni bir dəyər yaradılır. İkinci mərhələdə sığorta müdafiəsi müxtəlif növ əmlak sığortasını, təbii fəlakətlər, qəzalar, üçüncü şəxslərin qanunsuz hərəkətləri və s. nəticəsində zərərlərin ödənilməsini təmin etməklə, sahibkarın zərərini kompensasiya edən mülki məsuliyyətin sığortası ilə

yaradıla bilər. Bununla yanaşı, yangınlar, qəzalar və istehsalın dayandırılması ilə bağlı dolayı itkilərdən, istehsalın bərpası üçün əlavə xərclərdən və digər zərərli hadisələrdən asılı olaraq biznes fəaliyyətində fasilələr baş verdikdə sığorta təmin edilir. İstehsal vasitələrinin dövriyyəsinin əmtəə mərhələsi hazır məhsulların reallaşdırılması və bunun əsasında ödəniş prosesini özündə əhatə edir. Burada ödənilməməkdən sığorta, ixrac kreditlərinin sığortası və s. risklərin sığortası mövcud olur.

Kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən subyektlər aşağıda qeyd olunan sahələr üzrə sığorta etdirmək hüququna malikdirlər:

- Müəssisənin tikililəri, qurğuları və digər texniki avadanlıqları, nəqliyyat vasitələrini, balıqçı gəmilərini, inventarlar, xammal və materiallar, çoxillik əkililər;
- Biçənək məhsullarından başqa kənd təsərrüfatının bitkiçilik məhsulları;
- Kənd təsərrüfatı heyvanları, ev quşları, arılar və s.

2.3 Sahibkarların digər müqavilə risklərinin sığortalanması xüsusiyyətləri (lizinq riski, borclu tərəfindən kreditin qaytarılmaması riski və s.)

Sahibkarlar öz fəaliyyətində rəqabətqabiliyyətli məhsul və xidmətləri təqdim etmək üçün mütəmadi olaraq innovativ texnologiyalara, müasir avadanlıqlara, nəqliyyat vasitələrinə ehtiyac duyurlar. Bu zaman müvafiq məhsulun əldə edilməsi əlavə maliyyə vəsaiti tələb etdiyindən sahibkarlar bir qayda olaraq lizinq yolu ilə həmin məhsulun alınmasına üstünlük verirlər. Lizinq yolu ilə əldə edilmiş avadanlığın sıradan çıxması isə müəssisənin işində çətinliklərə səbəb olur. Xarici təcrübədə və eləcə də, ölkəmizdə sığorta xidmətlərində lizinq fəaliyyətləri ilə bağlı sığorta münasibətlərinə geniş yer ayrılır.

Lizinqə verilmiş əmlakın sığortalanma ehtiyacı beynəlxalq maliyyə lizinqi iştirakçılarının əlaqələrini tənzimləyən Ottava Konvensiyası ilə müəyyən edilir. Qərbdə lizinq əsas investisiya mənbələrindən biri hesab edilir və inkişaf etmiş ölkələrdə investisiyaların ümumi həcmindəki payı 30-35% -ə çatır. 2015-ci il üzrə,

neft qiymətlərinin kəskin düşməsinə qədər Azərbaycanda lizinq əməliyyatlarının həcmi təqribən 200 mln. AZN ətrafında dəyərləndirilirdi. Ümumi lizinq əməliyyatlarının həcmninin ÜDM-ə nisbəti isə 0,5%-dən də aşağıdır [46]. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş sənaye ölkələrində bu göstərici 2-6% arasında dəyişir. Bununla yanaşı, lizinq icarəsi ölkə iqtisadiyyatı üçün son dərəcə vacibdir. 2016-cı ildə isə neft qiymətlərinin kəskin düşməsi dövründə Azərbaycanda heç bir lizinq şirkəti birdəfəlik 30 min manatlıq əməliyyat həyata keçirə bilməmişdir.

Lizinqin əsas məqsədi müəssisələrin istehsal aktivlərini yeniləməkdir. Lizinq əməliyyatları çox sayda riskləri (icarəyə verilmiş avadanlıqların zədələnməsi və ya dağıdılması, müqavilənin şərtlərinə uyğun gəlməməsi, lizinq alanın iflası nəticəsində avadanlıqların qaytarılmaması) ehtiva edir. Lizinq əməliyyatının praktik olaraq hər mərhələsində tərəflərin öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməklə bağlı ciddi riskləri vardır. Bu vəziyyətdə ən etibarlı və ucuz qiymətli qorunma növü sığortadır. Faktiki olaraq lizinq əməliyyatını həyata keçirərkən icarəçi icarə ödənişlərini ödəmək üçün maliyyə təminatı verməlidir. Bu təminat onların imkanları - zəmanət qismində əmlakı, kredit ehtiyatları və digər təminat növləri ola bilər. Yerli sığorta şirkətləri adətən lizinq əməliyyatlarını sığortalamaq üçün müxtəlif standart proqramlar təqdim edirlər. Bunlardan ən çox yayılmış olan lizinq predmetinin (avadanlıq, nəqliyyat və s.) klassik mülkiyyət risklərindən, məsələn, yanğından, təbii fəlakətlərdən, üçüncü şəxslərin qanunsuz hərəkətlərindən sığortasından ibarətdir. Sığorta şirkəti həmçinin sığorta hadisəsinin baş verməsinin səbəblərini müəyyən etmək üçün əlavə xərcləri ödəyir. Lizinq obyektinin istehsalçıdan lizinqə götürənə kirayəyə verilməsi müddətinə qədər sığorta - yüklərin sığortalanması da çox populyardır. Bir qayda olaraq, belə sığortaya avadanlıq alıcıları tərəfindən maraq göstərilir. Eyni zamanda, kirayəçinin riskləri daha dəqiqdir və onlar bütün sığortaçılar tərəfindən sığortalanmırlar. Kirayəçi icarə ödəmələri və ya icarəçinin iflası zamanı ödəmə ilə əlaqədar maliyyə risklərini sığortalayır. Bu halda, sığorta şirkəti icarəyə götürmüş şirkətin qazanılmamış mənfəətə görə ödənişini təmin etməlidir. Lizinq dövründə maliyyə risklərinin sığortalanması üçün sığorta məbləği, lizinq ödənişlərinin ümumi

məbləğinə və ya amortizasiya məbləği çıxıldıqdan sonra icarə haqqının məbləğinə bərabər ola bilər. Sığortaçının məsuliyyət həddi (sığortalanmış məbləğ) sığorta etdirənin sığorta müqaviləsinin bağlanması zamanı əmlakının faktiki dəyərində (icarəyə verilmiş aktivə) əsasən qurulur (müqavilənin şərtləri ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa) və quraşdırma, nəqliyyat daşınması, gömrük rüsumları və ödənişlər üzrə digər xərclər bura daxildir.

Sığorta haqqının həcmi icarəyə verilən əmlakın dəyərində, aşınma dərəcəsinə, iş şəraitinə və seçilmiş sığorta proqramına görə fərqlənə bilər. Sığortanın dəyəri həmçinin icarəçinin və icarəyə verilmiş əmlakın istifadə olunduğu ərazinin maliyyə və iqtisadi göstəricilərindən də asılıdır. Əslində, ucqar kənd yerlərində icarəyə verilmiş avadanlıq istifadə edildikdə sığorta hadisəsinin səbəblərinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar çətinliklər yaranır. Uzaq ərazilərdə avadanlıqlara xidmətin keyfiyyəti nisbətən sual doğura bilər və təmirin keyfiyyəti icarəyə verilmiş əmlakın xidmət müddətinə təsir göstərir. Lizinq predmetinin sığortalanmasında tətbiq edilən tarif də məhz bu amillər nəzərə alınmaqla tətbiq edilir. Xarici təcrübədə bu tarif dərəcəsi 0.1-7% təşkil edir. Bəzi hallarda, bu rəqəm 12% -ə çata bilər. Maliyyə riskləri bir qayda olaraq sığortalanan məbləğin 2% -dən 8% -ə qədər olan tariflər üzrə sığortalanır. [41,s.125] Eyni zamanda əgər, sığortalanmış məbləğ əmlakın faktiki dəyəri miqdarında müəyyənləşdirilərsə və lizinq ödənişləri ilə bu dəyərin azalmayacağı barədə müqavilədə hal nəzərdə tutulursa, icarəyə götürülən aktivin sığortalanması klassik əmlak sığortasından fərqlənmir. Əgər, sığorta məbləği ödənişlərə görə azalrsa, bu zaman tarif "klassik" əmlak sığortasına münasibətdə bir çox hallarda 25-40% az ola bilər. Bu onunla əlaqədardır ki, sığortalı şəxs bir qayda olaraq bütün icarə müddətində, və yaxud hansısa müddət ərzində sığorta mükafatını ödəyir. Bir qayda olaraq hər hansı lizinq predmeti olan avadanlıq sığorta olunarkən həmin avadanlığa texniki xidmət səviyyəsi müəyyən edilməlidir. Ola bilsin xarici avadanlıqların təmiri, ona xidmətin göstərilməsi üçün mütəxəssis, ya servis imkanları ölkədə mövcud olmasın. Bu zaman təmir, ya xidmət xərcləri bəzən əmlakın dəyərindən də artıq ola bilər. Bəzi sığorta şirkətləri müəyyən sektorlar üzrə lizinqin

sığortalanmasında ixtisaslaşırlar. Hər bir sektor üzrə lizinq əməliyyatlarının sığortasının öz xüsusiyyətləri mövcuddur. Bundan əlavə sığorta təşkilatları tərəfindən müxtəlif sığorta proqramları hazırlanır.

Məsuliyyətin sığorta edilməsində digər risklər arasında kredit risklərinin sığorta edilməsi vacib əhəmiyyət daşıyır. Kredit risklərinin sığorta olunmasının mahiyyəti kredit risklərini azaltmaq və yaxud aradan qaldırmaqdır. Bu növ sığortanın obyektini kimi alıcıya verilən kommersiya kreditləri, bank ssudaları, kreditlər üzrə öhdəliklər və zəmanətlər, uzunmüddətli investisiyalar çıxış edir. Bu növ sığortanın içərisində bir sıra sığorta növləri də fərqləndirilir ki, buraya da məsələn, valyuta risklərinin sığorta edilməsi, ixracın yeni bazara daxil olması ilə əlaqədar xərclənən vəsaitin sığorta edilməsi, eləcə də inflyasiyadan sığortanı aid etmək olar. Sahibkar üçün kredit risklərinin sığorta edilməsi borclu şəxsin ödəniş qabiliyyətini itirməsi və ya bir sıra səbəblərə əsasən borcu ödəyə bilməməsi ilə bağlı satıcı və ya kreditor bankın marağını müdafiə edir. Sığorta müqaviləsi satıcının hesabına əsasən müəyyən edildikdə verilən kreditin ödənilməsi sığorta şirkəti tərəfindən icra edilir. Ümumiyyətlə, kreditin ödənilməsinin fərqli səbəbləri vardır. Misal üçün, ixrac kreditində kifayət qədər fərqli riskləri müəyyən etmək olar. Bu fərqli səbəblərə əsasən kredit riskləri 2 əsas sahəyə ayrılabilir. Birinci qrup risklər kommersiya və yaxud iqtisadi riskləri özündə birləşdirir. Bura fərdi alıcının müflisləşməsi, ödənişin həyata keçirilməsi və ya əmtəənin qəbul edilməsindən imtina etmək, borcun müəyyən edilmiş vaxt ərzində ödənilmə bilməməsi daxil edilir. İkinci qrup risklər isə siyasi riskləri özündə ehtifa edir. Buraya hərbi çevriliş, borcların konsolidasiyası, milliləşdirmə, müsadirə etmə, müvafiq lisenziyanın ləğv edilməsi, embarqonun qoyulması kimi məsələlər daxildir. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə bir qayda olaraq, kredit risklərinin sığorta edilməsi ilə əlaqədar müxtəlif şirkətlər fəaliyyət göstərirlər. Bu şirkətlər ixrac kreditlərinin sığorta sisteminə və xarici investisiyaların sığorta edilməsi ilə bağlı konkret plana malik olurlar. Ölkə daxilində ticarət fəaliyyətində kredit risklərinin sığorta edilməsi az sayda fərdi sığorta təşkilatları tərəfindən, ixrac kreditlərinin sığorta edilməsi isə dövlət sığorta agentlikləri tərəfindən reallaşdırılır.

Keçmiş sovet respublikalarında 1993-cü ildən etibarən kreditlərin ödənilməsi ilə bağlı risklərin sığorta edilməsi kreditlərin ödənməsinə görə borclu şəxsin məsuliyyətinin sığorta edilməsi növü ilə birgə olaraq fəaliyyət göstərməkdədir. Birinci hal üzrə sığorta olunan şəxs kimi krediti təqdim edən kommertiya qurumları, ikinci hal üzrə isə kredit məbləğini mülkiyyət formasından asılı olmayaraq borc olaraq alan sahibkarlıq subyektləri çıxış edirlər. Kreditlərin ödənilməsi riski üzrə könüllü olaraq sığorta edilmə qaydası sığorta obyektı olaraq banka borcu olan bütün şəxslərin məsuliyyətini əhatə edir. Sığorta etdirən fiziki yaxud, hüquqi şəxslər kredit müqaviləsi üzrə müəyyən edilən və bank qurumu vasitəsi ilə borclu şəxs tərəfindən müqavilə üzrə öhdəliklərin icrası zamanı təyin olunmuş vəsaiti əldə edə bilmədikdə sığorta təşkilatının məsuliyyəti sığorta ödənişinin müddətindən 20 gün keçdikdən sonra icra olunmağa başlayır. Sığorta təşkilatının məsuliyyətinin müəyyən edilmiş həddi və eləcə də bu məsuliyyətin meydana çıxma müddəti bir qayda olaraq sığorta müqavilələrinə əsasən icra edilir. Bu zaman sığortanın müddəti 1 ay -12 ay intervalında müəyyən edilir. Tarif stavkası sığorta müddətinə əsasən müəyyən edilir. Tarif stavkası kredit verən təşkilat tərəfindən verilən bütün kreditlərin ödənilmə risklərinin sığorta edilməsi zamanı sığorta məbləğinin 1-2,2%-i miqdarında təşkil edilir və müəvilə 12 ay müddəti üzrə bağlanır. Ayrı-ayrı kreditlərin sığorta edilməsi zamanı isə tarif stavkası daha yüksək götürülə bilər və yuxarı həddi 3,5%-ə qədər ola bilər. Riskin səviyyəsindən asılı olaraq sığorta ödənişlərinin stavkası müvafiq əmsalların tətbiqi ilə azaldıla və ya yüksəldilə bilər. Borcu olan şəxslərin kreditin ödənməsi ilə bağlı məsuliyyətinin könüllü surətdə sığorta edilməsi qaydalarına əsasən sığorta obyektı olaraq borclu şəxsin kredit verən təşkilat qarşısındakı məsuliyyəti çıxış edir. Sığortanın bu növü üzrə əsas şərtlər kreditin ödənilməsi risklərinin sığorta edilməsi şərtləri ilə oxşarlığa malikdir. Sığorta ödənişlərinin stavkası sığorta məbləğinin 1,8-3,5%-ə qədər həcmində müəyyənləşdirilir. Riskin səviyyəsindən asılı olaraq əmsallar azaldıla yaxud artırıla bilər. Qeyd olunan sığorta növləri üzrə müqavilələri bağlayarkən sığorta təşkilatları sahibkarlıq subyektinin maliyyə durumunu, onun ödəniş qabiliyyətini əvvəlcədən

müəyyən etməlidir. Kredit əldə edən sahibkarlıq subyektlərinin istehsal fəaliyyəti, maliyyə durumu, istehsal dövriyyəsi, kapital dövriyyəsi, kapital qoyuluşlarının iqtisadi əsaslandırmasını, istehsal xərclərinin optimallaşdırılması ilə bağlı həyata keçirdikləri tədbirlər barədə məlumatları, xüsusilə müəssisənin gəlirlilik səviyyəsi ətraflı olaraq nəzərdən keçirilir.

Kreditlərin ödənilməsi ilə bağlı borc öhdəliyi olan sahibkarlıq subyektlərinin məsuliyyətinin sığorta edilməsi üzrə maliyyə nəticələrini dəqiq olaraq təyin etmək məqsədilə qeyd edilən sığorta növləri əsasında tarif stavkasının strukturunu xüsusi nəzərə almaq lazımdır. Tarif stavkasının 80%-i növbəti illər ərzində ödəniş məqsədilə ayrılan ehtiyat fondunun formalaşdırılmasına və sığorta ödənişlərinin aparılmasına, 20%-i isə işlərin icra edilməsi üzrə xərclərə yönəldilir.

Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən sığorta təşkilatları tərəfindən təqdim edilən kredit riskinin sığortalanması üzrə bağlanan müqavilələrdə sığorta riski kimi borc alan tərəfindən kreditin və (və ya) ona hesablanan faizlərin (Kredit müqaviləsi üzrə nəzərdə tutulmuş miqdarında) müəyyən olunmuş vaxt ərzində qaytarılmaması və ya kreditə satılan məhsulların, iş və yaxud xidmətlərin dəyərinin müəyyən olunmuş zaman ərzində ödənilə bilməməsi ehtimalı, eləcə də bu ehtimala qarşı sığortaçının götürdüyü öhdəçilik nəzərdən keçirilir. Bu zaman sığorta hadisəsi kimi borc alan tərəfindən kreditin və ona hesablanmış faizlərin, kreditə məhsul, iş, xidmət almış şəxs tərəfindən həmin məhsulların, iş və xidmətlərin dəyərinin müəyyən olunmuş hallarda ödənilməməsi nəzərdən keçirilir.

III FƏSİL. Sahibkarlıq risklərinin sığortalanması perspektivləri

3.1 Sahibkarlıq risklərinin sığortalanması üzrə xarici təcrübə və onun milli sığorta bazarında tətbiqi imkanları

Dünya təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan bütün ölkələrdə sığorta bütün sahibkarlar qrupları üçün təkrar istehsal proseslərinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Sığorta iqtisadi inkişafın davamlılığını və investisiya ehtiyatlarının konsentrasiyasını təmin edir. Sığorta beynəlxalq bazarda yaranan müxtəlif iqtisadi əlaqələrə təsir edən inteqrasiya edilmiş maliyyə fəaliyyəti növüdür. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində sahibkarlıq fəaliyyətinin sığortasının inkişafı bir çox faktorların və obyektiv halların təsiri altında həyata keçirilir: təbii fəlakətlər; texnogen qəzalar; terrorun yayılması; qloballaşma proseslərinin səbəb olduğu bazar iqtisadiyyatının təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı asılılığı artması ilə risk amillərinin mövcudluğu; çox qiymətli, texnoloji cəhətdən mürəkkəb və ekoloji baxımdan təhlükəli olan obyektlərin tətbiqi prosesində mühəndislər, texnikanı işlədən operatorlar tərəfindən kiçik səhvin fəlakətli itkilərə gətirib çıxara biləcəyi vəziyyətdə itkilərin nəticəsində əmlakın geri qaytarılmaq ehtimalının az olması; obyektiv və subyektiv səbəblər nəticəsində həm milli iqtisadiyyatlar, həm də özəl sahibkarlıq subyektləri üçün çox əhəmiyyətli itkilər yarada bilən transmilli bank axınları; intellektual mülkiyyət bazarının inkişaf etdirilməsi ilə onun (intellektual mülkiyyətin) yeni forma və metodlarla qorunması ehtiyacı; insan kapitalının artan rolu və buna görə fərdi sığortanın inkişafına səbəb olan hər bir insanın həyatı və sağlamlığının əhəmiyyəti; əhalinin rifahının yüksəlməsi və həyatın təhlükəsizliyinin dəyərinin, sülhün daha yüksək məhsul kimi dəyərləndirilməsi.

Qlobal maliyyə böhranı bir çox ölkələrdə sığorta bazarının inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Bu dövrdə birja ilə əlaqəli məhsulların və yığım, maliyyə və biznes riskləri ilə əlaqəli məhsulların satışları birja bazarlarının düşməsindən çox təsirlənmiş oldu. Ənənəvi həyat sığortası və sabit icarədən yığımlar bir çox ölkədə böyüməyə

davam etdi, lakin bu amil bizneslə bağlı xüsusi hallarda sığorta mükafatlarının azalmasını kompensasiya etmədi. Fövqəladə hadisələr və qlobal maliyyə böhranı beynəlxalq sığorta bazarının inkişaf dinamikasına mənfi təsir göstərmişdir. Belə ki, dünya bazarlarında ümumi sığorta haqları 2016-cı ildə cəmi 0,7%, bir il əvvəlki göstərici üzrə 3,2% artmışdır [45].

ABŞ-da sığorta işinin təşkili korporativ qurumlarının likvidliyinin saxlanılması üçün maliyyə vasitəsi kimi geniş istifadə olunur. Qlobal maliyyə böhranı biznesin inkişafına və kredit-maliyyə sığortasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, iqtisadiyyatın bərpaası, sahibkarlıq fəaliyyətinin artması və sığorta tariflərində orta artım həyat sığortası istisna olmaqla, klassik sığorta növləri üzrə ödənişlərin artımına təsir göstərmişdir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Avropa sığorta bazarı dünyanın ən böyük sığorta bazarıdır. Ümumilikdə, Avropa sığorta bazarının beş ölkəsi ümumdünya sığorta ödənişlərinin 22,4% -ni təşkil edir. Avropadakı iqtisadi inkişaf hazırda sığorta fəaliyyətinin aparılması üçün əhəmiyyətli risklər yaradır və bu sığorta bazarında bir sıra Avropa şirkətlərinin maliyyə fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. 2009-cu ildən başlayaraq maliyyə böhranı nəticəsində sığorta bazarında artım tempi zəifləmişdir.

İnkişaf etmiş qərbin kapitalist ölkələrində sığorta təşkilatları banklarla birgə sıx və qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitində münasibətlər qurmaqla maliyyə sistemində vacib rol oynayırlar. Bir qayda olaraq bu münasibətlər zaman-zaman formalaşmış standart, ənənəvi üsullarla möhkəmlənmiş və hal-hazırda da bu formalara üstünlük verilməkdədir. Sahibkarlıq subyektləri banklarla sığorta təşkilatlarının birgə fəaliyyətindən bəhrələnərək həm bank, həm də sığorta xidmətlərini birləşdirən, kifayət qədər əlverişli və nisbətən uyğun qiymətlərlə xidmətlərə çıxış əldə etmək imkanına malik olurlar. Bank və sığorta təşkilatları bir qayda olaraq ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərdikdə daha əhatəli, müxtəlif xidmətləri təklif etmək imkanlarına malik olurlar. Beynəlxalq təcrübədə banklar öz fəaliyyətlərinin müxtəlif sferalarını əhatə edən universal sığorta polislərinə malik olurlar. Bu imkan verir ki, banklar müxtəlif risklərdən, təhlükələrdən meydana çıxan ziyandan keyfiyyətli zəmanət əldə etsin və

banklara, kredit verən maliyyə təşkilatlarına məxsus bazar qaydaları, müstəqil iqtisadi siyasət və s. məsələləri ilə məşğul olsunlar. Bu gün dünyada maliyyə sahəsində inkişaf tendensiyasına nəzər yetirdikdə aydın olur ki, kredit-maliyyə təşkilatlarının inkişafı sığortaya olan tələbi daima artırır, inkişaf etmiş maliyyə münasibətləri əvəzində sığorta təşkilatları öz yeni xidmətlərini təklif etməli olurlar. İnkişaf etmiş qərblərdə artıq maliyyə-kredit təşkilatları bank fəaliyyətinin müxtəlif sahələri üzrə xarakterik risklərin sığortalanması xidmətlərini gerçəkləşdirməkdədirlər və hər bir bank təşkilatları müxtəlif səpkili risklərə məruz qalan əmlak kompleksi olaraq fəaliyyət göstərir. Qloballaşma prosesləri fonunda milli iqtisadiyyatların inteqrasiya məsələləri, sahibkarlığın müxtəlif formaları arasında qarşılıqlı münasibətlərin sürətli inkişafı nəticəsində təkcə banklar və sığorta sistemi deyil, bütünlüklə pul-kredit sistemi yüksələn xətt üzrə dinamik inkişafdadır. Qlobal bazarlarda təqdim edilən xidmətlərin müxtəlifliyi və əhatə dairəsi, xidmətlərin reallaşmasının texniki və texnoloji imkanları şaxələnir, fəaliyyət sferaları daha da genişlənərək bir-birinə inteqrasiya edir.

Bazar iqtisadiyyatı dövründə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində kredit əməliyyatları xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Sahibkarların sərfəli biznes kreditləri əldə etməsi onları yeni imkanlarla təmin edərək, qlobal bazarlara çıxışının asanlaşdırılmasında, rəqabət qabiliyyətinin güclənməsinə, müştəri sayının artmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bununla belə heç də bank-kredit sisteminin imkanları bütün sahibkarlıq subyektlərinin istənilən miqdarda maliyyə vəsaiti ilə təmin edilməsinə imkan vermir. Bu zaman sahibkarlıq subyektləri sərfəli şərtlərlə biznes krediti götürməyə, bank təşkilatları isə daha az riskli sahibkarlıq subyektləri arasında seçim etmək məcburiyyəti qarşısında qalırlar. Əks halda riskli kreditlər həm sahibkarlıq subyektini, həm də bank təşkilatlarını böhran vəziyyətinə gətirib çıxara bilər. Beynəlxalq bazarlarda kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri (KOS) bank təşkilatları üçün əsas risk daşıyıcıları olan subyektlər hesab edilir. KOS-lar daha çox lokal bazarlara hədəflənmiş sahibkarlıq subyektləri olaraq öz fəaliyyətində kreditlərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılılıq nümayiş etdirirlər. Məhz bu səbəbdən

KOS-ların bir çox hallarda kredit bazarına daxil olmasında müxtəlif maneələr, çətinliklər mövcud olur. KOS-ların bir çox hallarda marketing fəaliyyətinin təşkili riskli qiymətləndirildiyindən onların krediti qaytarmaq imkanları yüksək dəyərləndirilmir və bundan irəli gələrək bu kreditlərin sığortalanması ilə bankların üzləşə biləcəyi risklər nəticəsində maliyyə itkilərinin ödənilməsi məsələsi gündəmə gəlmişdir. Dünya təcrübəsində bu formada sığorta təşkilatları bir qayda olaraq kredit təminat fondları olaraq adlandırılmışdır. Beynəlxalq təcrübədə kredit risklərinə qarşı 2 təminat forması daha geniş yayılmışdır [38,s.129]:

- kredit risklərinin sığortalanması;
- kredit zəmanətlərinin verilməsi.

Kredit risklərinin sığortalanması müvafiq sahə üzrə ixtisaslaşmış sığorta, yaxud kredit zəmanət fondları tərəfindən banklara göstərilən xüsusi xidmətdir. Bu zaman bankdan götürülən kredit qaytarıla bilmədiyi təqdirdə ixtisaslaşmış təşkilat banka dəymiş maliyyə itkisini qarşılıyır. Eyni zamanda kredit risklərinin sığortalanması 2 istiqamətdə həyata keçirilir:

- borc götürən sahibkarın məsuliyyət sığortası;
- kreditin qaytarılmama riskinin sığortası.

Birinci halda sığorta hadisəsi olaraq borc götürənin həyatını, iş qabiliyyətini itirməsi, ikinci halda sığorta hadisəsi olaraq fors-major hallar – təbii fəlakət yaxud, maliyyə bazarında böhranlar nəzərdə tutulur.

Avropa sığorta bazarında adətən KOS-ların kredit vəsaitləri üzrə maliyyə itkilərinin 70-90%-i sığorta təşkilatları tərəfindən qarşılır. Bununla belə sığorta şirkətlərinə ödənilən sığorta haqları götürülən kreditin həcmnin 0,3%-dən artıq olmur. Bu onunla əlaqədardır ki inkişaf etmiş qərb ölkələrində bir qayda olaraq sahibkarlar kreditlərin qaytarıla bilməməsi riski ilə tez-tez qarşılaşırlar. Bu sahədə ən yaxşı təcrübəyə malik ölkələr Hollandiya, Fransa, Almaniya və İspaniya hesab edilir. Sahibkarlıq subyektlərinin kreditlərini sığortalamaq üçün etdikləri ödəmələr ÜDM-ə münasibətdə ən yüksək olaraq İspaniyada 0,06% müşahidə edilir. Ümumilikdə Avropa ölkələrində sığortalanan kredit dövriyyəsinin həcmi ÜDM-nin

14%-ə qədərini təşkil etməkdədir [42, s.112] . Sahibkarlıq subyektlərinin ticarət dövriyyəsinə baxdıqda aydın olur ki daha çox iri biznes subyektləri öz kreditlərini sığortalayır nəinki KOS-lar. Məsələn, Fransada iri sahibkarların 50%-i kreditlərini sığortalayırsa, KOS-ların cəmi 15%-i öz kreditlərini sığortalayır. Əlbəttə, sığorta şirkətləri də seçimində iri şirkətlərə daha çox üstünlük verməsinin nəticəsində bu hal meydana çıxır.

Beynəlxalq təcrübədə müxtəlif ölkələrin sığorta qanunvericiliyində sığorta hadisəsi kimi göstərilən sahibkarlıq riskləri müxtəlif formalarda təqdim edilir. Məsələn, sahibkarlıq subyektinin özündən asılı olmayan, xarici faktorların təsiri nəticəsində iflasa uğraması sığorta hadisəsi olaraq daha çox meydana çıxan səbəblərdən biridir. Xüsusilə milli valyutanın devalvasiyası zamanı sahibkarın götürdüyü xarici valyutada olan kreditin qaytarılması imkanlarının aşağı düşməsi məhz bu tip sığorta hadisəsi hesab edilir. Bu halda sahibkarın müflis olması riski kifayət qədər yuxarı olur. Digər bir halda kredit götürmüş biznes subyektinin məhsulla təmin etdiyi, yaxud xidmət göstərdiyi digər biznes subyektləri müqavilə şərtləri üzrə obyektiv səbəblər üzündən ödəmələri gecikdirməsi, yaxud ödəmələri edə bilməməsi, məsələn, məhsul göndərilmiş regionda planlaşdırılmamış hadisələrin baş verməsi (hərbi münaqişə, təbii fəlakət, siyasi çevriliş və s.) üzündən ödəmədə fasilələrin yaranması sahibkarı risk qarşısında qoyur. Bir sahibkarın özü tərəfindən istehsal etdiyi bir məhsulu sata bilməməsi, alıcı tərəfindən müqavilə şərtlərinin pozulması, xammal və texnologiya qiymətlərinin həddən artıq artması kimi fəaliyyətlər biznes riski ilə əlaqəli hadisələrdir. Biznes sahibləri bu cür riskləri sığortalamadıqda müəssisələr bank və kredit təşkilatları üçün risk qrupu halına gəlir. Hal-hazırda dünyada kiçik biznes üçün əsas maliyyə mənbəyi kimi kredit vəsaitləri üstünlük təşkil edir. Məsələn, Birləşmiş Ştatlarda bu subyektlərin 77% -i fəaliyyəti ərzində azı bir dəfə kredit alırlar. Avropa İttifaqında kiçik və orta müəssisələrin ən azı 76% -i 1 və ya daha çox bank kreditinə malik olurlar. İnkişaf etmiş ölkələrdə kommersiya banklarından kredit almaq üçün müraciət edən kiçik və orta müəssisələrin böyük bir hissəsi bu vəsaitləri əldə edə bilirlər. Məsələn, ABŞ və

Kanadada hər 100 kiçik və orta müəssisənin ən azı 80-i kredit alır və hər bir kredit müvafiq olaraq sığortalanır [43,s.78].

Ölkəmizdə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu kiçik və orta biznes sahiblərinin güzəştli şərtlərlə kredit əldə etməsi üçün hərtərəfli imkanlar yaratsa da, bu imkanlar ancaq kredit faizlərinin aşağı olması ilə məhdudlaşır. Baxmayaraq ki, bu kateqoriyadan olan sahibkarlıq subyektlərinin əsas kapitala investisiyalarda payı çox aşağı, cəmi 3%-dir bu subyektlər üçün krediti təminat mexanizmi demək olar ki yoxdur. Burada əsas məsələ KOS-ların kredit risklərindən sığortalanması, eyni zamanda onların əldə etdikləri kreditlər üçün girovun təmin edilməsidir. Eyni zamanda Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu kredit üçün girov tələb edir ki, bu zaman yenə də sahibkar krediti ödəyə bilmədiyi təqdirdə girovu itirməli olur ki bu da sahibkarı risklə qarşı-qarşıya qoyur. Beynəlxalq təcrübədən çıxış edərək kredit zəmanəti fondlarının ölkəmizdə yaradılması sahibkarlıq subyektlərinin mümkün risklərdən sığortalanmasında vacib rola malikdir. Eyni zamanda ölkəmizdə kredit götürənin məsuliyyət sığortası da praktikada tətbiq edilmir. Bununla bağlı ixtisaslaşmış təşkilatların yaradılması, ən əsası isə ilk növbədə hüquqi mexanizmin yaradılması vacibdir.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın neftdən asılılığının qarşısının alınması istiqamətində aparılan islahatlarda əsas yerlərdən birini kənd təsərrüfatı tutduğundan bu sahədə sahibkarlığın inkişafı xüsusi önəmə malikdir. Kənd təsərrüfatının məhsuldarlığına xarici mühitin təsirləri, xüsusilə iqlim, təbii fəlakətlər əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyindən bu sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin qeyd olunan risklərdən qorunması əhəmiyyətli məsələdir. Mövcud vəziyyətin təhlili onu deməyə əsas verir ki, ölkəmizdə kənd təsərrüfatında sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün əhəmiyyətli islahatların aparılması vacib məsələdir. Bu istiqamətdə Türkiyə Respublikasının təcrübəsinin tətbiqi imkanları nəzərdən keçirilə bilər. Türkiyədə kənd təsərrüfatı sahəsində istehsal imkanlarının artırılması, bu sahə üzrə sığorta işinin həvəsləndirilməsi məqsədilə 2005-ci ildə “Tarım Sığortaları Kanunu” (Kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortası haqqında qanun) qəbul edilmişdir.

Artıq qanunun qəbul edilməsinin növbəti ilindən başlayaraq 90 regionda pilot olaraq tətbiq edilməyə başlanmışdır. Türkiyə təcrübəsinə əsasən daha çox strateji əhəmiyyətli bir sıra kənd təsərrüfatı məhsulları təbii fəlakətlərdən sığortalanır və bu zaman hər bir region üçün fərqli sığorta tarifləri tətbiq edilir. Fermerlərə təbii fəlakətlər nəticəsində dəyən maddi ziyan Tarım Sığortaları Havuzu adlanan sığorta fondu tərəfindən qısa zamanda ödənilir. Fondun maliyyə mənbəyi olaraq sığorta şirkətləri tərəfindən kənd təsərrüfatı üzrə fəaliyyət göstərən sahibkarlardan alınmış və fonda ödənilən sığorta haqlarından, sığorta müqavilələrindən hesablanmış sığorta haqlarında dövlətin payı, eləcə də sığorta haqlarının investisiyasından əldə edilən gəlirlər, eləcə də büdcə vəsaitləri hesabına formalaşır.

Dünyada müxtəlif dövlətlərin sığorta təcrübələrini nəzərdən keçirərkən islam sığortası xüsusi maraq doğuran mövzulardan biridir. Belə ki, dünya maliyyə sistemində islam sığortası yüksək artım tempi ilə inkişaf etməkdədir və təkcə bir faktı misal çəkmək kifayət edərdə ki, qlobal maliyyə böhranı illərində islam sığorta sistemində daxil olan təşkilatların əməliyyat həcmi illik 28% artımla müşahidə edilmişdir. İslam sığorta sistemi- təkaful qarşılıqlı əməkdaşlıq, yardım göstərmək əsasında hər hansı bir riskə münasibətdə maliyyə təminatını həyata keçirməklə yaradılmış bir sığorta sistemidir. İslam sığorta sisteminin tarixi 14 əsr əvvələ gedib çıxsada ilk belə təşkilat müasir formada 1979-cu ildə Sudanda təsis edilmişdir. Bütün dünyada bir çox iri sığorta təşkilatları sırf islam sığorta sistemi əsasında fəaliyyət göstərməsə də, onların “təkaful pəncərələri” mövcuddur. Müasir anlamda, təkaful bir qrup sahibkarın hər birinin müəyyən məbləğdə pul vəsaiti qoyaraq, qarşılıqlı və könüllü yardım prinsipləri ilə, qrup üzvlərindən hər-hansı birinin məruz qala biləcəyi zərərli hadisələrdə maliyyə yardımını ala biləcəyinə imkan verən ümumi fond yaradılmasını nəzərdə tutan maliyyə mexanizmidir. Ölkəmizdə də islam sığorta sisteminin sığorta təşkilatlarının təcrübəsinə bir xidmət olaraq daxil edilməsi sığorta bazarında göstərilən xidmətlərə müxtəliflik verə bilər.

3.2 Azərbaycanı sahibkarlıq risklərinin sığortalanmasının prioritet istiqamətləri

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadi həyatda inzibati-amirlik sistemindən demokratik dəyərləri özündə əks etdirən və bazar münasibətlərinə xas qanunauyğunluqlar əsasında formalaşan sistemə keçid prosesi baş vermişdir. Azad bazar münasibətlərinin bərqərar olması ilə mülkiyyətin müxtəlif formalarının meydana çıxması, xarici aləmlə yeni ticarət əlaqələrinin yaranması, kapitalın hərəkətində maneələrin aradan qalxması sahibkarlara əlverişli biznes mühiti üçün zəmin yaratmışdır. 90-cı illərin əvvəllərində ölkədə siyasi sistemin müəyyən edilməsi, nəticədə dövrün reallıqlarına uyğun təsərrüfat formasının müəyyənləşdirilməsi və yaradılması zəruri prosesə çevrilmişdir. Keçid dövründə sahibkarlığın inkişafında meydana çıxmış problemlərin analizinin aparılması bu istiqamətdə gələcək perspektivdə risklərdən qorunmaqda mühüm rola malikdir. Ölkəmizdə sahibkarlıq ənənələrinin meydana çıxmasında bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi inkişaf proseslərini 2 hissəyə - 1995-ci ilə qədər olan dövr və ondan sonrakı dövrə ayırmaq daha düzgün olardı. Belə ki hər bir mərhələyə xas olaraq sahibkarlığın inkişaf meyllərinə təsir göstərən faktorlar əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Belə ki, birinci mərhələdə ölkə iqtisadiyyatının inkişaf göstəriciləri mənfi tendensiya ilə ifadə olunur, ÜDM-nin həcmi hesabla hər il orta hesabla 16% azalırdı, inflyasiya həmin dövr üçün ən yüksək həddə çatmış, beynəlxalq ticarətin dövriyyəsi yarıya qədər azalmış, hətta siyasi və iqtisadi sabitliyin pozulması ilə əlaqədar olaraq 1994-cü ildə ölkə iqtisadiyyatına heç bir investisiya yatırılmamışdır. Belə vəziyyətdə sahibkarlığın inkişafı sahəsində hər hansı mülahizə irəli sürmək mümkün deyildir. Bu dövrdə sahibkarlıq ticarət fəaliyyəti ilə məhdudlaşmış, istehsal sahələri yox səviyyəsində olmuşdur. 1994-cü ildə etibarən bazar iqtisadiyyatına keçidi sürətləndirmək məqsədilə əhəmiyyətli strateji qərarlar qəbul edilməyə başlandı. Dövlət mülkiyyətində olan torpaqların fermerlərə verilməsi ilə keçmiş SSRİ məkanında ilk olaraq torpaq islahatı həyata keçirildi. Bu kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı. Eləcə də geniş miqyaslı

özəlləşdirmə proqramlarının həyata keçirilməsi nəticəsində iqtisadiyyatın strukturunda əhəmiyyətli dəyişiklikləri təmin edildi və bazar iqtisadiyyatında liberal dəyərlərin bərqərar olması istiqamətində əhəmiyyətli bir addımlar atıldı. Liberal dəyərlərin iqtisadiyyatda hakim olması ilə bazar münasibətlərinin yaradılması, maliyyə-kredit siyasətinin, bank sisteminin formalaşdırılması, aqrar sahədə aparılmış islahatlar, özəlləşdirmə dalğası ölkədə sahibkarların bir sinif kimi formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Artıq 1996-cı ildən başlayaraq ÜDM-nin göstəriciləri artmağa başlamış 1998-ci ildən etibarən ildə 10% olmaqla müsbət dinamika müşahidə edilmişdir. Aparılmış islahatlar nəticəsində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayı 700 mini ötmüş, özəl sektorun ÜDM-da ifadəsi 85%-i, məşğulluq göstəricisində ifadəsi 80%-ə çatmışdır. Bununla belə sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkil edilməsində, inkişafında daxili və xarici faktorlar mühüm təsir göstərir. Bu zaman xarici aləmin təsirlərinin miqyası, mahiyyəti ilə yanaşı sahibkarlıq subyektinin özünün daxili strukturu da vacib rol oynayır.

Meyarlar baxımından sahibkarlıq subyektlərinin risklərlə üzləşmə faktları əsaslı dərəcədə fərqlənir. Orta və iri sahibkarlıq sahəsində inhisarçılıq meyilləri güclü olduğundan bu istiqamətdə rəqabət aparmaq bazara yeni daxil olan subyektlər üçün nisbətən çətinlik yaranır. Nisbətən kiçik sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətləri üçün inhisarçılıq meyilləri güclü təsir göstərməsə də bazar şəraitində azad rəqabətin mövcudluğu həmin subyektlərdən güclü menecerlik və marketinq qabiliyyəti tələb edir. Həmçinin bazarda ən ucuz və keyfiyyətli mal, yaxud xidmət təşkil edən müəssisə daha davamlı inkişaf göstəricilərinə malik olur. Ölkədə 2006-cı ildə rəqabət məcəlləsinin layihəsi hazırlanıb Milli Məclisdə oxunuşa çıxarılsa da hələ də qəbul edilməmişdir. Məhz bu məcəllə ölkədə azad sahibkarlığın və əlverişli investisiya mühitinin yaranmasında mühüm rola malik normativ akt hesab edilə bilər. Məhz inhisarçılıq meyillərinin güclü olması, süni bürokratik əngəllər ölkə reallığında sahibkarlığın inkişafı üçün əhəmiyyətli dərəcədə risk yaranan amillərdir.

Artıq qeyd olunduğu kimi ölkəmizdə sahibkarlıq risklərinin sığorta edilməsi praktikası sığorta təşkilatları tərəfindən geniş tətbiq edilmir. Qeyd olunan problemin

həlli istiqamətində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji yol xəritəsi” mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər. Bu sənəd son illər dünya iqtisadi həyatında və maliyyə bazarlarında baş verən proseslərə operativ uyğunlaşmaq və postneft dövründə iqtisadi inkişaf modelinin həyata keçirilməsi məqsədilə maliyyə sektoru və onun tərkib hissəsi olan sığorta sektoru qarşısında dayanan müasir tendensiyalar və imkanlar nəzərə alınaraq hazırlanmışdır [1].

Qeyd olunan sənəddə ümumilikdə maliyyə sektorunun inkişafı məqsədilə mühüm tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Bu tədbirlərin icra edilməsi məqsədilə Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası sığorta segmenti üzrə aidiyyəti orqanların iştirakı ilə işçi qrup yaratmış və mövcud vəziyyətin təhlili aparılaraq mütərəqqi xarici təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi imkanlarının müəyyən edilməsi, hər bir sığorta növü üzrə qanunverici, tənzimləyici və institusional çərçivənin müəyyən edilməsi üzrə icra olunacaq tədbirlər və hər bir sığorta sahəsi üçün icra mexanizmi müəyyən ediləcəkdir. Sığorta sektorunda informasiyaların toplanması, məlumat sistemləri və mübadilə məsələləri maliyyə xidməti sferasında mütərəqqi təşəbbüslər çərçivəsində təhlil ediləcəkdir. Məsələn, müxtəlif risk amilləri nəzərə alınmaqla sahibkarlıq risklərinin sığorta olunması üzrə tariflərin müəyyən olunması məqsədilə məlumat sisteminin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Hər bir sığorta növünün inkişafı üzrə tədbirlər planının hazırlanması və icra edilməsi prosesinə başlanılacaqdır. Yaradılmış işçi qrup tərəfindən müəyyən olunmuş təşəbbüslərə uyğun surətdə sığorta sektorunun inkişaf tempini daimi olaraq qiymətləndiriləcək, bundan əlavə, sığorta segmentində digər sahələrə nəzər yetiriləcək, həmçinin sığorta siyasətindəki lazımi islahatlar davamlı surətdə təhlil ediləcəkdir.

Qeyd olunan sənəddə sığorta bazarına xüsusi diqqətin yetirilməsi təbii ki, hazırkı vəziyyətdən irəli gəlir. Ölkəmizdə sığorta sektoru son illər ərzində ümumi iqtisadi inkişaf fonunda stabil surətdə artım göstərsə də, onun maliyyə sferasına və iqtisadiyyata təsiri çox aşağı səviyyədədir. Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının məlumatına əsasən, sığorta bazarında hazırda orta illik artım tempi 20% təşkil

etmişdir. Ötən il Azərbaycanda sığorta haqlarının həcmi artaraq 556 milyon manat olsa da, onun ÜDM-də xüsusi çəkisi cəmi 0,8 % təşkil edir. Sığorta haqlarının ÜDM-ə nisbətə göstəricisinin aşağı olmasının əsas səbəbindən biri sığorta təşkilatlarının müəyyən sahələr və həmin sahələrlə bağlı risklər barədə tam informasiyaya malik olmamasıdır. Bu isə sığorta təşkilatlarının müəyyən sığorta sinifləri üçün müxtəlif məhsul təklifləri təqdim etməyə maraq göstərməməsinə gətirib çıxarır.

“Strateji yol xəritəsi”ndə qeyd olunmuşdur ki, sığorta sektorunun genişlənməsi, cəmiyyətin sığorta təminatı ilə əhatə olunmayan hissəsinin müvafiq sığorta məhsulları ilə təmin edilməsi, maliyyə xidmətlərinə çıxışın gücləndirilməsi və iqtisadiyyatın diversifikasiyasına dəstək vermək məqsədilə yeni sığorta məhsullarının hazırlanmasına və təqdim edilməsinə ehtiyac vardır. Bu sığorta məhsullarından biri kimi sənəddə kənd təsərrüfatı sferasında çalışanların müvafiq sahə ilə bağlı risklərinin sığortalanması xüsusi olaraq vurğulanır. Qeyd olunur ki kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan sahibkarların risklərinin sığortalanması həm aqrar sektorun inkişafına, həm də sığorta seqmentinin inkişafına xüsusi təkan verə bilər.

Son illər davamlı olaraq dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının sığorta olunması ilə əlaqədar olaraq təşviqedicilərin planları reallaşdırılmışdır. Belə ki, 2002-ci ildə kənd təsərrüfatı üzrə sahibkarlıqla məşğul olanların əmlakının təbii fəlakətlərdən sığorta edilməsində dövlətin iştirakını təmin etməklə bu sektorda sığortanın inkişaf etdirilməsinin stimullaşdırılması üçün “Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında” Qanun, 2007-ci ildə isə kənd təsərrüfatı məhsullarını istehsal edənlərin sığorta haqlarının büdcə vəsaitləri hesabına ödənilməsi barədə qərar qəbul edilmişdir. Qeyd olunan qərara əsasən, meydana çıxan hər hansı bir sığorta hadisəsi zamanı hesablanan sığorta haqqının 50%-i dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına ödənilir. Ölkəmizdə suvarılan torpaq əraziləri 1, 4 milyon hektar ərazini əhatə edir. Respublikada hal-hazırda 862 min ailə təsərrüfatı qeydiyyatda alınsa da, onların çoxüzi hissəsi sığorta xidmətlərindən istifadə edir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, qəbul edilmiş stimullaşdırıcı tədbirlərin nəticəsi olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının

sığorta edilməsi üçün dövlət büdcəsində vəsait nəzərdə tutulsa da, həmin vəsaitlərdən faktiki olaraq istifadə olunması demək olar ki həyata keçirilməmişdir.

Bu gün kənd təsərrüfatında sığorta sahəsində ən vacib məsələlərdən biri ümumi sığorta portfelində aqrar sektor üzrə sığorta yığımlarının payının aşağı olmasıdır. Belə ki, 2017-ci ildə şirkətlər üzrə yığılan sığorta haqlarının ümumi həcmi 556 milyon manat, sığorta ödənişləri isə 257 milyon manat təşkil etmişdir. Toplanmış ümumi sığorta haqlarında kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə sığortanın xüsusi çəkisi 0,7 faizə, ödənilən ümumi sığorta ödənişlərində isə 0,8 faizə yaxın olmuşdur. Kənd təsərrüfatında sığorta xidmətlərindən istifadəyə marağın aşağı olmasının əsas səbəbi kimi bu sektorda çalışanlar arasında maarifləndirmə tədbirlərinin aparılmamasını və ya aşağı səviyyədə təşviq proqramlarının olmasını, maddi çatışmamazlığı, həmçinin vəsait çatışmazlığını qeyd etmək olar. Nəticə etibarlı ilə həyata keçirilən araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, ölkədə kənd təsərrüfatı sektorunda sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli islahatların həyata keçirilməsi günümüzün zərurətidir. Bu istiqamətdə ilk öncə kənd təsərrüfatında sığorta məsələləri ilə bağlı qabaqcıl beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və onun respublikamızda tətbiq edilməsi nəzərdən keçirilməlidir.

Bu sahədə mövcud araşdırmalardan çıxış edərək kənd təsərrüfatı sektorunda sığorta xidmətlərinin təşviq edilməsi ilə bağlı aşağıdakı qeyd olunan tədbirlərin icra edilməsi əhəmiyyətli hesab edilə bilər:

- kənd təsərrüfatı sektoru üzrə hazırkı dövrdə qüvvədə olan qanunvericilik sənədlərində sığorta xidmətləri və bu xidmətlərə dövlət dəstəyinin göstərilməsi ilə bağlı məsələlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi;
- kənd təsərrüfatı sektoru üzrə mövcud qanunvericilik sənədlərində sektorun inkişafı ilə əlaqədar tədbirlər üzrə aidiyyəti dövlət orqanları arasında səlahiyyətlərin müəyyən edilməsi, həmçinin onların işlərinin vahid mərkəzdən koordinasiyasının gücləndirilməsi;
- qanunvericiliyə əsasən xırda pay torpağı sahiblərinin birləşməsinin təşviq edilməsi məqsədilə kooperativlər üçün sığorta xidmətlərinə dövlət dəstəyinin göstərilməsi

istiqamətində xüsusi güzəştlərin nəzərdə tutulması;

- kənd təsərrüfatında sığorta xidmətləri ilə əlaqədar təşkilati işlərin gücləndirilməsi.

Ümumiyyətlə, sahibkarlıq sahəsində risklərin nisbətən böyük olduğunu nəzərə alaraq, dövlətin təşəbbüsü ilə bir çox ölkələrdə uğurla tətbiq edilən Sahibkarlar üçün Sığorta Fondunun yaradılması olduqca zəruri addım hesab edilə bilər. Bu baxımdan müvafiq istiqamətdə digər ölkələrin (İspaniya və s.) qabaqcıl təcrübələrinə istinad oluna bilər. Eyni zamanda, Sahibkarlar üçün Kredit Zəmanəti Fondunun formalaşdırılması bu istiqamətdə atılan əhəmiyyətli addım kimi qiymətləndirilə bilər. Qeyd olunan sahədə “Kiçik sahibkarlığa dövlət dəstəyi haqqında” Qanununun “Kiçik sahibkarlığa dövlət maliyyə yardımı”nı nəzərdə tutan müvafiq bəndinə əsasən “Kiçik sahibkarlığa dövlət maliyyə yardımı məqsədli proqramlar çərçivəsində güzəştli kreditlər, subsidiyalar, kompensasiyalar, qrantlar, kreditlərə təminatlar verilməsi, lizinqin təşkili, sahibkarlara xidmət göstərən maliyyə-kredit qurumlarına stimullaşdırıcı tədbirlərin tətbiqi formasında həyata keçirilir”. Eyni zamanda, həmin qanunda “Kreditlərə təminat verilməsi” ilə bağlı müddəa da öz əksini tapmışdır. Bu qanundan çıxış edərək respublikada Sahibkarlar üçün Sığorta Fondunun yaradılması məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Eyni zamanda Sığorta Fondu bağlanmış sığorta müqavilələrinin uçotunun həyata keçirilməsi, sığortalanan sahibkarlar, fermerlər tərəfindən ödəniləcək sığorta haqlarının vaxtında ödənilməsinə nəzarət işinin təşkili, müqavilə üzrə sığortalanmış risklərin daxili və ya xarici təkrarsığortaçılara ötürülməsi, həmçinin bu istiqamətdə müvafiq razılaşdırmaların reallaşdırılması, sığorta hadisəsi nəticəsində dəymiş ziyanın məbləğinin dərhal müəyyən edilməsi, fondun maliyyə qaynaqlarının müvafiq surətdə investisiya məqsədilə istifadə edilməsinin həyata keçirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən sahibkarlıq subyektlərini məlumatlandırmaq məqsədilə təbliğat kampaniyalarının həyata keçirilməsi və s. məsələlər üzrə fəaliyyətini qura bilər.

Sığorta Fondunun sərmayədarları əməkdaşlıq əsasında formalaşdırıla bilər. Onların sırasında özəl sektorun, müxtəlif beynəlxalq təşkilatların, dövlət sektorunun

birgə iştirak etməsinə imkan yaradılması əhəmiyyətli ola bilər. Xüsusilə bank sektorunun bu sistemdə yer alması risklərin dəqiq qiymətləndirilməsi baxımdan vacib rol oynaya bilər. Aidiyyəti xarici fondların sistemə cəlb olunması isə kapital imkanlarının genişləndirilməsi ilə yanaşı, eyni zamanda beynəlxalq təcrübənin tətbiq edilməsinə də imkan yaradar. Belə olduğu təqdirdə maraqlı tərəfdaşlar arasında əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulması dövlət-özəl sektorunun əməkdaşlıq prinsipinə və mexanizminə əsaslanıla bilər.

Sığorta Fondunun əsas gəlir mənbəyi olaraq sığorta şirkətləri tərəfindən bu sinif üzrə bağlanmış sığorta müqaviləsinə görə alınmış fonda ödənilən sığorta haqları, sığorta müqavilələri əsasında müəyyən edilmiş sığorta haqlarında dövlətin payı, sığorta vəsaitlərinin investisiyasından əldə edilən maliyyə vəsaitləri, təkrarsığorta müqaviləsinə əsasən əldə edilmiş mükafatlar, zərurət yarandığı təqdirdə alınmış kreditlər, büdcə vəsaiti hesabına daxil olan maliyyə vəsaitlər və s. müəyyənləşdirilə bilər.

Sığorta Fondun xərcləri bir qayda olaraq, sığorta hadisələri nəticəsində təqdim edilən sığorta ödənişləri, sığorta müqavilələri əsasında müəyyən edilən sığorta təşkilatlarının komissiyon mükafatları, eləcə də təkrarsığorta üzrə müqavilələr əsasında ödəniləcək haqlar, ziyanın müəyyən edilməsi məqsədilə xərclənən vəsait, kreditlərlə bağlı əsas borc və faizlərin ödənilməsi, fondun idarə edilməsinə xərclənən vəsait, maarifləndirmə tədbirlərinin aparılmasına xərclənən maliyyə vəsaiti daxil edilə bilər. Sığorta Fondunun fəaliyyətini koordinasiya etmək və müvafiq dəstəyin göstərilməsi məqsədilə Kənd Təsərrüfatı, Maliyyə, İqtisadiyyat nazirliklərinin, Maliyyə Nəzarət Palatasının rəsmi şəxslərindən və sığorta, kredit təşkilatlarının, həmçinin kənd təsərrüfatı subyektlərinin maraqlarını təmsil edən nümayəndələrdən formalaşdırılan xüsusi orqan da yaradıla bilər.

Sığorta Fondu yaradılarkən risklərin bölüşdürülməsi ilə əlaqədar konkret mexanizm işlənib hazırlanmalıdır. Bu zaman dünya təcrübəsinə əsaslanaraq Fondun sərmayəsinin formalaşmasında xüsusilə, özəl bankların yaxından iştirakı təmin ediləcəyi təqdirdə, prioritet istiqamətlər üzrə zəmanətin yuxarı həddini 95-100%-ə

kimi artırmaq mümkündür. Əks təqdirdə, zəmanət üçün yuxarı həddi 50-75 faiz civarında müəyyən etmək daha məqsədəuyğun hesab edilir. Sığorta Fondunun bütün növ vergilərdən azad edilməsi nəticə etibarı ilə zəmanət xərclərinin azalmasına və bu məqsədlə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin daha effektiv surətdə istifadəsinə zəmin yarada bilər.

NƏTİCƏ

Müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatda sığorta xidmətlərinin əhəmiyyəti kəskin surətdə artmaqdadır. İqlim dəyişikliyi, tez-tez baş verən ekoloji fəlakətlər, gözlənilməz mənfi hadisələr səbəbi ilə meydana çıxan zərər və risklərlə əlaqədar xidmətlərin sahəsi genişlənməkdədir. Dünya miqyasında iqtisadi fəaliyyətlərin bütün sferalarında -daşınmaz əmlak və digər sənaye sahələrində sığortanın əhəmiyyəti yüksəlmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sığorta xidmətlərinin sabit inkişafı xüsusilə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının sabit inkişafı ilə bağlıdır. Sovet İttifaqı süquta uğradıqdan sonra Azərbaycan öz iqtisadi modelini formalaşdırarkən sığorta xidmətləri bazarına mühüm diqqət yetirsə də, hazırda sığorta sektoru milli iqtisadiyyatın bir sıra sferalarını, xüsusilə də, xidmətlər, sahibkarlıq risklərinin sığortalanması kimi sektorları zəif olaraq əhatə edir.

Azərbaycanda sığorta bazarının inkişafı və onun qlobal sığorta bazarına inteqrasiyası sahəsində işlərin gücləndirilməsi dövlət, sığorta təşkilatları və cəmiyyətin birgə əməkdaşlığı nəticəsində mümkün ola bilər. Cəmiyyətdə sığorta segmentinin əhəmiyyətinin dərk edilməsi, sığorta təşkilatları tərəfindən yeni innovativ metodların köməyi ilə rəqabətə davamlı biznes mühitinin formalaşdırılması, dövlət tərəfindən mümkün dəstək və tənzimlənmə siyasətinin icra edilməsi ölkədə sığorta sisteminin də maliyyə institutları arasında əhəmiyyətli yer tutmasına kömək edə bilər.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, ölkəmizdə sahibkarlıq risklərinin sığortalanması təcrübəsi zəif inkişaf etmişdir ki, bu da ilk növbədə sığorta bazarının kifayət qədər inkişaf etməməsi ilə bağlıdır. Ölkəmizdə həyat sığortası, xüsusilə müxtəlif sığorta sinifləri üzrə icbari sığorta, əmlak sığortası təcrübədə daha intensiv tətbiq edilir və sahibkarlıq risklərinin sığortalanmasının zəif inkişafının əsas səbəblərindən biri sığorta şirkətlərinə sahibkarların etimad göstərməməsi və bu növ sığorta barədə zəruri məlumatların olmaması, konsultasiya xidmətlərinə çıxış imkanlarının zəif olması ilə bağlıdır.

Sahibkarlıq risklərinin sığorta edilməsi üzrə sığorta məhsullarının nəzəri baxımdan əhəmiyyətinə baxmayaraq, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin təcrübəsi göstərir ki, sığortaçılar sahibkarlıq risklərinin sığorta edilməsi məsələsinə o qədər də maraq göstərmirlər. Bu, dövlətin iqtisadi potensialının və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf tempi ilə uyğun surətdə hüquqi çərçivənin yaradılması ilə bağlı qanunvericiliyin adekvat inkişafı problemləri ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə mövcud çətinliklərə aşağıdakıları da əlavə etmək olar:

- potensial sığortaçıların aşağı ödəmə qabiliyyətinə malik olması;
- bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin sığorta təcrübəsində olduğu kimi, tariflərin müəyyən edilməsi üzrə sığortalanan şəxslərin sığorta şirkətlərində nümayəndəlik statusunun olmaması;
- parametrlərin fərdiliyinə və risklərin müxtəlifliyinə diqqətin yetirilməməsi, daha çox ümumi yanaşmanın üstünlüyü;
- sahibkarlıq risklərinin sığortası prosesinin elmi, normativ-hüquqi və metodiki dəstəklənmə səviyyəsinin aşağı olması;
- sığorta müqaviləsi bağlandıqdan sonra risk səviyyəsində mənfi dəyişikliklərin olma ehtimalının yüksək olması;
- riskin təhlili və qiymətləndirilməsinə fərdi yanaşmanın vacibliyindən irəli gələrək çətinliklər.

Dünya təcrübəsində iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə sığorta sahibkarlar tərəfindən geniş istifadə edilən bir xidmət sahəsidir. Qərbin aparıcı kapitalist ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi həyatda sahibkarlıq subyektlərinin, fərdi sahibkarların, eləcə də ailə təsərrüfatlarının fəaliyyətləri məhz sığorta münasibətləri ilə müşayiət olunmaqdadır. İnkişaf etmiş ölkələrdə həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər sığortanın bir çox növləri üzrə öz biznes və əmlak mənafeələrini bütün risklərdən sığorta etdirirlər. Bu sahədə sığorta təşkilatlarının peşəkarlıq səviyyəsi də mühüm rol oynayır. Belə ki, sığortaçı sahibkarlıq subyektlərinin biznes subyektlərinin fəaliyyətini düzgün qiymətləndirməli, onun risk səviyyəsini, bazarın vəziyyətini təhlil etməklə analitik düşüncə qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bu baxımdan əgər həyat

sığortası bu sahədə yüksək təcrübə tələb etmirsə, biznes risklərinin qiymətləndirilməsi və sığortalanması daha peşəkar yanaşma tələb edir ki, bir çox hallarda yerli sığorta şirkətləri bu sahədə az maraq nümayiş etdirirlər. Lakin bir məsələni xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, hər bir sahibkarlıq subyektinin iqtisadi durumu dövlətin iqtisadi vəziyyətinə birbaşa təsir göstərdiyindən sığorta xidmətlərinin geniş surətdə tətbiq edilməsi iqtisadi sabitliyi və davamlı inkişafı təmin etməklə əhalinin gəlirinə və yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Ölkəmizdə sahibkarlıq risklərinin sığortası işinin təşkili, məqsədlə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi əhəmiyyətli hesab edilə bilər:

- Sığorta bazarında diversifikasiyanın çox aşağı səviyyədə olmasını nəzərə alaraq bu sahədə dövlət tərəfindən həvəsləndirici, eləcə də sığorta şirkətlərinin maraqlarını nəzərə alaraq sahibkarlıq subyektlərinə yönəlmiş xidmətləri ehtiva edən işlək mexanizmin yaradılması. Belə ki, sığortaçıların portfeli əsasən 2-3 əsas sığorta növü üzrə məhdudlaşır ki, bu da sahibkarlar üçün geniş çeşidli biznes risklərini sığortalamağa imkan vermir.
- Sığorta təşkilatlarının maliyyə vəsaitlərinin, yəni onların kapitallaşmasının aşağı səviyyəsi ilə əlaqədar olaraq sığorta xidmətlərinin inkişafı ilə bağlı uzunmüddətli strategiya və proqramın hazırlanması olduqca əhəmiyyətlidir. Bu ilk növbədə ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafında sığortanın rolu və əhəmiyyətini müəyyənləşdirməyə imkan verəcəkdir.
- “Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında” qanunun təkmilləşdirilməsi ilə dünya təcrübəsində geniş tətbiq edilən fermerlərə dövlət tərəfindən dəstəyinin xüsusi forması kimi istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının mümkün risklərdən icbari sığorta etdirilməsi, ödəniləcək sığorta haqqının bir hissəsinin dövlət büdcəsi hesabına ödənilməsi, fermer təsərrüfatlarının gəlir və xərclərinin, eləcə də kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortası ilə məşğul olan sığorta şirkətlərinin maliyyə zərərlərinin dövlət tərəfindən qarşılınması. Azərbaycanda bu istiqamətdə qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi əhəmiyyətlidir.

- Sahibkarlıq subyektləri üçün, eləcə də ayrı-ayrı əhali qrupları üçün sığortaya çıxış imkanlarının artırılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu sahədə sığorta xidmətlərinin elektronlaşdırılması, əhali arasında geniş maarifləndirmə tədbirlərinin aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarlıq risklərinin sığortalanmasına dövlət dəstəyi bu risklərin sığortalanması üçün tənzimləyici və təşkilati əsasların yaradılmasını, sığorta şirkətlərinin biznes risklərinin sığortalanmasında işçi heyətinin yaradılmasını təmin etməlidir. Bu baxımdan dövlət tənzimlənməsi aşağıdakıları təmin edə bilər:
 - sahibkarlıq risklərinin sığortalanması üçün standart qaydaların (şərtlərin) hazırlanması və tətbiqi (sahibkarlıq fəaliyyəti növünə görə);
 - sığorta müqavilələrinin və sığorta polislərinin standart formalarının təsdiq edilməsi;
 - tariflərin hesablanması üçün metodologiyanın təklif edilməsi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”
2. Sığorta fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı. 2007
3. Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı. 1992
4. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı. 2001
5. Əmanətlərin sığortalanması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı 2016
6. İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı 1995
7. Xankişiyev B.A. Sığorta hamı üçün. Bakı, 2005, 73s
8. Xankişiyev B.A.Sığorta fəaliyyətinin əsasları Bakı,2006 , 274s
9. Xankişiyev B.A., Abdullayev P.N. Sığorta işi (dərs vəsaiti) Bakı,2004, 185s
- 10.Kərimov A.Ə.Sığorta (sığortaçının stolüstü kitabı) Bakı,2000
- 11.Həsənli M.X və başqaları. Maliyyə.Bakı,2006
- 12.Məmmədov S.M. Maliyyə .Bakı,1997
- 13.Novruzov.N.Hüseynov.X. “Maliyyə” (dərslük). Bakı, 2007
- 14.Xudiyev N.N. Sığorta işi.Bakı,2003
- 15.XudiyevN.N.Dövlət sığortası və sığorta münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi. Bakı, 1993
- 16.Zeynalov V. “Maliyyənin əsasları” . Bakı şəh 2008
- 17.Kazımlı. X.H.Qiymətləndirmənin əsasları. Bakı, 2008.
- 18.X. Kazımlı. İ.Quliyev. İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi. Bakı, 2011.
- 19.Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег. М., 1948. Гл. 11.
- 20.Журавлев Ю.М. Словарь-справочник терминов по страхованию и перестрахованию. М.: Анкил, 1994.
- 21.Косаренко Н.Н. Правовое обеспечение публичных интересов в сфере страхования: монография. М.: Волтерс Клувер, 2010.

22. Страхование и управление риском: Терминологический словарь // Сост.: В.В.Тулинов, В.С.Горин. М.: Наука, 2000.
23. Худяков А.И. Теория страхования. М.: Статут, 2010.
24. Шевченко И.К. Организация предпринимательской деятельности: Учебное пособие. Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2004.
25. Аapresова Н.Г. Риск в предпринимательской деятельности // Предпринимательское право. Приложение Бизнес и право в России и за рубежом. 2012. № 2.
26. Иванов А.П., Быкова Ю.Н. Страхование рисков как инструмент управления предпринимательской деятельностью
27. Дедиков С.В. Страхование предпринимательского и финансовых рисков // Законы России: опыт, анализ, практика. 2011. № 7. С. 87.
28. Казанская А.Ю. Финансы и кредит: Учебно-методическое пособие для самоподготовки к практическим занятиям (в вопросах и ответах). Таганрог: ЮФУ, 2007. Доступ из справ. – правовой системы «КонсультантПлюс».
29. Никулина Н.Н. Механизм управления рисками и андеррайтинг в страховом предпринимательстве // Страховые организации: бухгалтерский учет и налогообложение. 2009, № 2. С. 10.
30. Смольков В.Г. Риск как фактор общественной жизни // Проблемы теории и практики управления. 1994. № 1.
31. Найт Ф.Х. Риск, неопределенность и прибыль/ пер. с англ. М.Каждана и В.Гребенникова. М: Дело, 2003
32. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм, демократия. М: Эскимо, 2007
33. Милл Дж. Основы политической экономии: в 2 т. М.: Прогресс, 1980. С.129-130
34. Н.М.Доба. Риск-менеджмент. Одесса. Наука и техника. 2009. стр. 25-29.
35. Ахвледиани Юлия Тамбиевна. Страхование. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. — 543 с.

36. Никитина Т.В. Страхование коммерческих и финансовых рисков. Спб., Питер 2002
37. Соколов Ю.А. Амосова Н.А. Система страхования банковских рисков М. «Издательство Элит» 2003
38. Ивасенко А.Г. Банковские риски: Учебное пособие М.: 1998
39. Филин С.А. Страхование инвестиционных рисков. М. 2005
40. Теория и практика страхования: Учеб. Пособие. М.: Анкил 2003
41. М.А. Боровская Банковские услуги предприятиям Учебное пособие. Таганрог: Изд-во ТРТУ, 1999. 169с
42. Горфинкель В.Я. Предпринимательство. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – С. 112.
43. Царев В.В. Оценка стоимости бизнеса. Теория и методология: учеб. пособие для студентов вузов. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – С. 478.
44. <http://economy-ru.info/info/169467/>
45. <http://www.swissre.com/library/publications/sigma/sigma%2017%20en.html>
46. <http://stat.gov.az/>
47. www.anfes.gov.az
48. www.fimsa.az